

kleio

30e jaargang nr. 3 maart 1989

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*,
Heivlinder 53, 2317 JT Leiden.
Tel. 071-21 58 73.

N.J. Stam, *vice-voorzitter*,
Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen.
Tel. 01623-20 85 6.

L.J.G. van Schie, *1e secretaris*,
Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal.
Tel. 05410-14 74 4.

Mevr. J. van der Leeuw-Roord,
2e secretaris, Wattstraat 20, 2561 XN
's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.

H. van Duijsen, *penningmeester*,
Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam.
Tel. 020-73 34 94.

Mevr. T. Perdeck-Schimmel,
Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort.
Tel. 033-61 50 97.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL
Zoelen. Tel. 03448-16 86.

Mevr. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam,
Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807-12 29 8.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent. Voor 1989 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
4. Studenten f 65,-
5. Partnerlidmaatschap f 25,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman,
IJsselstein.

C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord,
's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen

J.A. de Ruiter, Almelo.

*Secretariaat: C.W. Torremans,
Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen
aan den Rijn. Tel. 01720-4 40 61.*

*Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman,
Omloop-West 9, 3402 XM
IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.*

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement

zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur. Abonnementenprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini-)Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175 voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau
Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 De grenzen van De Jong
H. Termeer
- 4 Zwart en Nationaal Front
H. Schippers
- 8 L. de Jong en de legale pers
R.A.H. Vos
- 12 Kleio-gesprek met Gerard Trienekens
H. Termeer en D. Verkuil
- 16 De Jong en het bevrijde Zuiden
H. Termeer
- 24 Boek van de maand
W. ten Have
- 26 Ideetje misschien...?
K. Loggen en I. Steen
- 29 In 't kort en recensies
- 38 Kleio-krant

kleio

nummer 3/89
pagina's 2 en 3

*Dit nummer van Kleio bevat
het Register 1988.*

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printeruitdraai in double strike-/ NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

De grenzen van De Jong

Bij de beeldvorming over L. de Jongs *Geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* hebben de uitgever en de pers een bepalende rol gespeeld. De omvangrijke serie werd het meestverkochte werk over Nederlandse geschiedenis en zal ook wel in geen enkele (school)bibliotheek ontbreken. Dat was mede dankzij de grote, vrijwel jaarlijkse advertentiecampaagnes. Die prezen het aan als 'onmisbaar standaardwerk' en spoorden de consument aan om ook dit deel aan te schaffen, omdat de serie anders niet compleet zou blijven. Wie (al in 1969 of later) aan de haak geslagen werd, ondervond daarvan de gevolgen tot nu toe.

Dat er ook zonder die reclame een ruime afzetmarkt voor de serie was, staat wel vast, want zeer veel tijdgenoten en hun kinderen wilden nu wel eens het naadje van de kous weten. Het uitkomen van elk van de delen was trouwens nationaal nieuws en de landelijke en regionale pers besteedden er steeds veel aandacht aan. Elk deel bracht bovendien wel een of andere geruchtmakende onthulling (bijvoorbeeld over de rol van Van 't Sant, King Kong) die in elk geval een smaakmakend artikel mogelijk maakte. Naar aanleiding van sommige delen volgde zelfs een openbare discussie, zoals in het geval van de Nederlandse Unie en Nederlands-Indië. Kortom, in de publieke opinie was het levenswerk van De Jong niet alleen een steeds terugkerend thema, het werd ook een begrip.

De wetenschappelijke kritiek viel bij al die politieke belangstelling in het niet. Na de vroege, zeer kritische, maar niet gedocumenteerde artikelen van Jan Rogier in *Vrij Nederland* bleef het stil. De recensies in de vaktijdschriften verschenen pas zeer geruime tijd na het uitkomen van de diverse delen en waren in het algemeen voorzichtig en gematigd positief. Er was wel wat kritiek, maar de bewondering voor De Jongs prestatie overheerste. Bovendien werd een grondig oordeel pas goed mogelijk geacht na de voltooiing van de serie.

Nu De Jongs werk voltooid is lijkt de behoefte aan een serieuze evaluatie daarvan te groeien. In het laatste, nog te verschijnen deel *Reacties* (deel 14) zal een onafhankelijke commissie van historici proberen aan die behoefte tegemoet te komen. Zij zal de kritiek bundelen die op de diverse delen is geuit. Zo moet duidelijk worden wat het verschijnen van het grote werk van De Jong in de afgelopen 20 jaar heeft opgeroepen.

Ook de redactie van *Kleio* voelt die behoefte aan evaluatie en wel om de volgende redenen. Dit werk van De Jong wordt in het onderwijs druk gebruikt. Het figureert met name in de toelichtingen op de diverse CSE-onderwerpen betreffende Nederland als een van de belangrijkste bronnen van informatie voor onderwijsgeveenden. Maar er zijn in de laatste jaren ook diverse nieuwe wetenschappelijke studies verschenen over onderwerpen die in het werk van De

Jong zijn behandeld. Daarin vindt men onderzoeksresultaten die in meer of mindere mate van de weergave van De Jong afwijken, zonder dat die verschillen uitdrukkelijk worden genoemd of verklaard.

De docenten geschiedenis vormen ongetwijfeld de grootste groep professionele consumenten van De Jongs werk. Het leek de *Kleio*-redactie dan ook nuttig om een themanummer te wijden aan een kritische evaluatie van de waarde van dat werk. Daartoe heeft zij enkele auteurs aangezocht die recentelijk onderzoek deden naar onderwerpen die ook door het werk van De Jong worden bestreken. Als specialisten op hun terrein kennen zij niet alleen het werk van De Jong, maar zijn zij ook goed thuis in de andere literatuur en in de bronnen voor hun onderwerp. De redactie vroeg hen De Jongs weergave met betrekking tot hun specialisme te beoordelen. Daarbij zou in het bijzonder aandacht besteed moeten worden aan de belangrijkste verschillen tussen hun bevindingen en die van De Jong als ook aan de oorzaken daarvan. Drie van deze specialisten leverden een artikel en met een vierde had *Kleio* een uitvoerig gesprek. Aldus hoopt de redactie dat aan de hand van een aantal uiteenlopende, concrete deelthema's – respectievelijk Zwart en Nationaal Front, de legale pers, de voedselvoorziening en het bevrijde Zuiden – de beperkingen van De Jongs werk en dus ook de waarde daarvan duidelijker zullen worden.

Henk Termeer

Zwart en Nationaal Front

Een bijeenkomst van Zwart Front in de jaren dertig. (Rijksarchief Noord-Brabant)

H. Schippers

In het hierna volgende artikel wordt besproken op welke wijze Dr. L. de Jong de geschiedenis van Zwart en Nationaal Front in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* heeft beschreven. Dr. H. Schippers doet dit aan de hand van de ideologische doelstellingen van de twee bewegingen. Tevens besteedt hij aandacht aan de daarmee verbonden kwestie van de relaties tussen Nationaal Front en de Nederlandsche Unie.

De auteur is verbonden aan de TU Eindhoven en doet onderzoek naar de geschiedenis van het hoger technisch onderwijs.

'Een politieke condottiere van klein formaat, persoonlijk onbaatzuchtig... maar fanatiek en gebrand op rapalje-achtige daden...', zo karakteriseert L. de Jong op trefzekere wijze Arnold Meijer, de leider van Zwart Front.¹

Deze in mei 1934 ontstane beweging was de belangrijkste vertegenwoordiger in Nederland van het door Italië en later vooral door Franco-Spanje geïnspireerde fascisme. De organisatie onderscheidde zich door die oriëntatie van de NSB, die zich in ideologisch opzicht voornamelijk op Hitler-Duitsland richtte.²

Zwart Front streefde naar de vorming van een autoritair geleide en corporatief georganiseerde Groot-Nederlandse staat. In die staat zouden Joden, door Meijer aangeduid

als negatieve, voor een christelijke natie gevaarlijke elementen, de status van tweederangs burgers moeten krijgen. Een standpunt dat de beweging ontleende aan de Action Française van Charles Maurras.

Na enkele jaren telde Zwart Front ongeveer 1500 leden die voornamelijk in het zuiden van het land woonden. In het bij Tilburg gelegen plaatsje Oisterwijk was ook het hoofdkwartier gevestigd. De kern van de beweging bestond uit een twintigtal in hoofdzaak katholieke intellectuelen onder wie de bekende schrijver Albert Kuyle. De organisatie was namelijk in tegenstelling tot de NSB door de bisschoppen niet voor katholieken verboden. Wel werd tegen een lidmaatschap gewaarschuwd.

Zwart Front, dat vooral de aandacht trok door de heftige antisemitische agitatie, speelde in het politieke leven een marginale rol. Dit werd nog eens bevestigd bij de verkiezingen van 1937 toen de beweging slechts ruim 8000 stemmen kreeg. Na dit débâcle en een reis naar Franco-Spanje matigde Meijer het optreden van zijn beweging enigszins. Geïnspireerd door het Spaanse voorbeeld van een eenheidsfront van fascistten, nationalisten en conservatieven trachtte hij vanaf 1939 in Nederland iets dergelijks op te zetten. Erg succesvol verliep dat niet. In april 1940 kwam een Nationaal Front tot stand. Dit was echter niet veel meer dan

een wat uitgebreid Zwart Front met een in nationalistische zin bijgesteld programma. Nationaal Front, waarvan het hoofdkwartier was verplaatst naar Den Haag, groeide in het eerste oorlogsjaar zeer snel. In het voorjaar van 1941 telde de beweging 13- à 14.000 leden, die wel wat zagen in een door Meijer geleide autoritair-corporatieve staat. Een meerderheid van die leden woonde op nieuw in het zuiden, maar ook in het westen en het midden van het land waren grote afdelingen. In Brabant en Limburg bestond de aanhang vooral uit handarbeiders en kleine ondernemers. In de rest van het land werden de afdelingen gedomineerd door hoger opgeleiden, waaronder nogal wat vooraanstaande zakenlieden, militairen, ambtenaren en intellectuelen.

Van Duitse zijde bestond echter geen belangstelling voor een min of meer onafhankelijke fascistische staat, naar het model van Vichy-Frankrijk of Spanje. De opdracht die Reichskommissar Seyss-Inquart in mei 1940 van Hitler had gekregen was het Nederlandse volk tot innerlijke aanvaarding van het nationaal-socialisme te brengen. Om dit te bereiken streefde hij naar de vorming van een zo breed mogelijk samengestelde organisatie, die de Duitse bezettingspolitiek wilde steunen.

Toen bleek dat Meijer niet bereid was zonder meer voor het nationaal-socialisme te kiezen, werd de protectie die Nationaal Front aanvankelijk had genoten geleidelijk verminderd. In een poging deze gang van zaken te veranderen kwam Meijer eind juni 1941 met een oproep om een Nederlands Legioen voor de strijd tegen de Sovjet-Unie te vormen. Toen duidelijk werd dat deze eenheid een onderdeel van de Waffen-SS zou worden, distantieerde hij zich van zijn eigen initiatief. Nationaal Front verloor in het najaar alle uitingsmogelijkheden en in december 1941 volgde de ontbinding van de beweging.

Zwart Front

Het optreden van Zwart Front wordt door De Jong besproken in deel 1 van zijn studie.³ Hij baseert zich daarbij vooral op de dissertatie van L.M.H. Joosten — *Katholieken en fascisme in Nederland* en tevens op gegevens die afkomstig zijn uit de collectie van het RIOD.⁴ Tot begin 1939 is het geschetste beeld behoudens enkele feitelijke onjuistheden — Meijer bijvoorbeeld stelde geen nieuw beginselprogramma op maar nam het letterlijk over van de Corporatieve Concentratie — zeker correct te noemen.

De Jong gaat in de vijf pagina's die hij aan de beweging wijdt vooral in op de verhouding tot de katholieke kerk en het anti-semitisme. Hij wijst hierbij op de ambivalente houding van het episcopaat dat Meijers programma niet onrustbarend genoeg vond

om de organisatie voor de gelovigen te verbieden. Terecht stelt De Jong dat de activiteiten van Zwart Front en dan met name de anti-semitische agitatie daar toch alle reden toe zou hebben moeten geven.

Omdat De Jong voor wat betreft Zwart Front voornamelijk het relaas van Joosten volgt, heeft hij, net als deze, weinig oog voor de koerswijziging die Meijer vanaf begin 1939 trachtte te realiseren. Onder druk van enkele gematigde aanhangers en beïnvloed door zijn contacten met Franco-Spanje ging hij toen pogingen doen Zwart Front om te vormen van een fascistisch partijtje tot een nationalistische eenheidsbeweging met een autoritair-corporatief programma. In de loop van 1939 benaderde hij met zijn plannen een groot aantal personen, die er in meerderheid niet over zouden denken tot Zwart Front toe te treden. Begin 1940 sprak hij een tiental besloten vergaderingen met intellectuelen en zakenlieden toe.

Toegegeven, al die activiteiten hadden slechts een beperkt resultaat. Maar na mei 1940 kon Meijer hierop voortbouwen en de 'successen' van Nationaal Front in de zomer en het najaar van 1940 zijn zeker voor een deel terug te voeren op die al voor de oorlog ondernomen pogingen om de beweging een bredere basis te geven.

Arnold Meijer spreekt in augustus 1940 zijn aanhang toe. (RIOD)

Nationaal Front

De geschiedenis van Nationaal Front is door De Jong beschreven in de delen 4 en 5 van *Het Koninkrijk enz.*⁵ Voornamelijk aan de hand van archiefmateriaal dat zich bevindt bij het RIOD en het Rijksarchief

in Noord-Brabant aangevuld met informatie uit de bladen van Nationaal Front en literatuur, zoals Meijers na-oorlogse verweerschrift *Alles voor het Vaderland*, geeft hij de activiteiten van de beweging in grote lijnen correct weer. De aanvallen op de NSB, de toename van het aantal leden, het voortgezette anti-semitisme, de zwakke organisatie, de Duitse steun, de contacten met de Nederlandsche Unie, de Kamers en Raden, de Legioenoproep, het is allemaal terug te vinden in de ongeveer 30 pagina's die De Jong aan het optreden van de beweging heeft besteed.

Wat echter voor een deel ontbreekt is de ideologische achtergrond. De Jong noemt Nationaal Front in deel 4 'een politieke secte'. Maar van dit sectarisme was Meijer vanaf 1939 afstand gaan nemen. Nationaal Front was opgezet als overkoepelende autoritair-corporatieve organisatie met nationalistische trekken. En als zodanig presenteerde de beweging zich ook na mei 1940 met voorstellen tot samenwerking bij allerlei groeperingen en instellingen, uiteenlopend van de SDAP-voorzitter Vorrink tot het college van secretarissen-generaal. Met aanvallen op de NSB probeerde men dat beeld te bevestigen.

Voor al door de kwalijke reputatie die Meijer aan zijn activiteiten in de jaren dertig had overgehouden slaagde hij er niet in met Nationaal Front het politieke vacuum op te vullen dat in de zomer van 1940 in Nederland bestond. Dat gebeurde grotendeels door de eind juli gestarte Nederlandsche Unie. Maar wel kreeg de beweging er duizenden over het algemeen hoog opgeleide, veelal jeugdige leden bij.

Na de Engelsche „hulp“, die wèèr niet kwam

Zij en je vinden met julle geluster naar de Engelsche Radio. Doodzucht hebben we moeten uitstaan, dat we houden worden geknapt en het eind van het lied is, dat we voortaan haast heeltemal met meer kunnen roepen, hoe grofengels we zijn.

Anti-geallieerde propaganda in het weekblad De Weg van Nationaal Front, voorjaar 1941.

MANIFEST

AAN HET
NEDERLANDSCHE VOLK

Landgenooten!

UIT den nood der tijden is een nieuwe taak geboren. Wij noodigen U uit, met ons deze taak op te nemen. Wij roepen U op, met eigen kracht en overeenkomstig onze eigen Nederlandschen aard, gezamenlijk door koedaten arbeid naar een nieuwe Nederlandsche saamhoorigheid te streven.

Allereerst is noodig: Erkenning van de gewijzigde verhoudingen. Nationale samenwerking op den allerbreedsten grondslag. Harmonische economische opbouw, met samenbinding van alle arbeidskrachten in ons volk. Sociale rechtvaardigheid, opdat er kome werk voor allen en arbeidsvreugde

voor allen, voor jong en oud, voor den sterke en den zwakke. Bezieling van de jeugd in vaderlandschen zin.

Dit willen wij verwezenlijken op Nederlandsche wijze, eerbiedigende de traditioneele geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid. Wij willen ons werk verrichten in contact met de Nederlandsche- en bezettingsautoriteiten. Nederlanders! Geeft aan ons streven Uw allerkrachten. Wie zich afzijdig houdt, schaadt de Nederlandsche zaak. Sluit U aan!

Als u samen met de Nederlanders een gemein op en den wiligt met 15 den metten in de - Grootste van de - metten 10 met per jaar - Adres: Amsterdam 11 - a - Dinsdag

De Nederlandsche Unie

Krachtig en eendrachtig!

E. EINTHOVEN • J. LINTHORST HOMAN • J. L. DE QUAY

Van groot belang bij deze ontwikkeling was het feit – De Jong vermeldt het niet – dat Nationaal Front door de bisschoppen niets in de weg werd gelegd. Zelfs waarschuwingen tegen het lidmaatschap bleven achterwege. Meijer maakte daar in zijn propaganda dankbaar gebruik van. Hij wees regelmatig op de overeenkomst tussen de officiële opvattingen van de r.k. kerk inzake een corporatieve ordening en de doelstellingen van zijn beweging.

Het anti-semitisme, dat zoals De Jong terecht stelt, werd verscherpt, kreeg bij Nationaal Front een andere functie dan het in de jaren dertig bij Zwart Front had. Toen diende het vooral als een soort 'socialisme voor simpele zielen', om het anti-kapitalisme te benadrukken. Na mei 1940 gebruikte Meijer de anti-joodse agitatie in de eerste plaats om de Duitsers te overtuigen van de radicaliteit van zijn beweging en om te wijzen op de niet in de 'nieuwe orde' passende houding van NSB en Unie, die beide joodse leden hadden.

De relatie met de Unie

Door Nationaal Front te presenteren als een autoritair-corporatieve eenheidsbeweging was het voor Meijer mogelijk zich al in een vroegtijdig stadium te bemoeien met diverse pogingen om tot een breed samengestelde organisatie te komen die in plaats van de NSB het Nederlandse volk bij de bezetters zou kunnen vertegenwoordigen. Deze pogingen gingen behalve van de grote democratische partijen tevens uit van enkele 'doorbraakbewegingen'. Bij sommige uit deze bewegingen bestond sympathie voor anti-democratische opvattingen die niet ver afstonden van die welke Nationaal Front propageerde. Vanuit kringen van de doorbraakbewegingen werd ten slotte eind juli de Nederlandsche Unie opgericht met het driemanschap De Quay, Linthorst Homan en Einthoven als leiders.

De overeenkomst in opvattingen tussen een deel van de stafleden van de Unie en

kleio

Nationaal Front leidde in de loop van 1940 tot een groot aantal contacten tussen de twee bewegingen. Doel van die contacten was het bereiken van een nauwe samenwerking of een samengaan. De Jong geeft een feitelijk juist verslag van de drie besprekingen die er in augustus en september tussen Meijer en het driemanschap zijn geweest. Ook vermeldt hij de kwesties waarover geen overeenstemming kon worden bereikt: een al dan niet eenhoofdig leiderschap, de joodse leden van de Unie en het streven naar Groot-Nederland.⁶

Wat echter de voorstanders van een samengaan wilden bereiken wordt uit De Jongs relaas slechts gedeeltelijk duidelijk. Men wilde in de eerste plaats verhinderen — dit is wel vermeld — dat de NSB als enige de macht kreeg. Maar ook streefden deze stafleden van Nationaal Front en Unie naar de realisatie van hervormingen die Nederland moesten maken tot een land waarvan het sociaal-economisch leven corporatief was geordend en dat in politiek opzicht min of meer autoritair zou worden geleid. Met erkenning van de Duitse hegemonie op het Europese continent — deze hegemonie was zowel door Nationaal Front als de Unie aanvaard — zou een dergelijke staat de mogelijkheid kunnen bieden een zekere mate van zelfstandigheid te bewaren.

De Jong noemt terecht twee medewerkers van de Unie, de uit Brabant afkomstige Jef de Brouwer en Geert Ruygers als voornaamste ijverars voor een fusie. Maar ook andere medewerkers van het secretariaat — een meerderheid wellicht — waren voorstanders van een nauwe samenwerking tussen de twee bewegingen. En dit gold aanvankelijk tevens voor de leiders De Quay en Linthorst Homan. Een samengaan van Unie en Nationaal Front kon in het najaar van 1940 waarschijnlijk ook op bredere steun uit Unie-gelederen rekenen dan De Jong beschrijft. Niet alleen in Brabant en Limburg, maar ook elders werd in de pers en tijdens bijeenkomsten van de Unie aangedrongen op een vergelijk tussen de twee organisaties.⁷

De besprekingen tussen medewerkers van Nationaal Front en de Unie zijn ook langer doorgegaan en hebben een intensiever karakter gehad dan uit *Het Koninkrijk enz.* blijkt. Niet eind oktober maar pas midden december werden de contacten over een samengaan min of meer definitief verbroken. Toen lagen er echter ontwerpovereenkomsten gereed voor samenwerking op ideologisch en organisatorisch terrein. Ook twee van de drie eerder genoemde geschilpunten bij de besprekingen, namelijk die over leiderschap (er zou een Raad komen) en over Groot-Nederland (werd een vrije kwestie) waren opgelost. De zaak van de joodse leden van de Unie, van wie Nationaal Front de uitsluiting of onderbrenging in een aparte organisatie eiste, was toen

nog het enige struikelblok voor een samengaan. De oplossing van deze kwestie in de door Meijer beoogde zin werd waarschijnlijk door Eindhoven tegengehouden.

Het is niet duidelijk waarom De Jong het verloop van de besprekingen in november en december onvermeld laat. Mogelijk hebben hij of zijn medewerkers de zaak uit de verspreide gegevens niet kunnen reconstrueren. Misschien ook heeft De Jong het verstandig geoordeeld de contacten tussen de Unie en Nationaal Front niet volledig te beschrijven. Dit gezien de moeilijkheden waarmee de opstelling van de tekst over de geschiedenis van de Nederlandsche Unie gepaard ging.⁸

Het laatste jaar van Nationaal Front

Het aanhouden van een soort onafhankelijke fascistische politieke lijn, zoals Nationaal Front na mei 1940 had gedaan, was slechts mogelijk zolang de bezetters dit nuttig oordeelden voor de eigen doeleinden. Vanaf begin 1941 maakte het Reichskommissariat aan de beweging duidelijk dat in navolging van de NSB een keus voor het nationaal-socialisme werd verwacht. Als gevolg van deze druk, die gepaard ging met de nodige intriges, raakte condottiere Meijer — een slecht mensenkenner met weinig politiek benul — al spoedig het spoor bijster. Deze gang van zaken is door De Jong goed beschreven, zij het dat de toestemming die Meijer in februari kreeg om openbare vergaderingen te houden niet in verband wordt gebracht met de mislukte poging van Linthorst Homan om de leiding van de Unie over te nemen.

De zig-zag koers van Nationaal Front, waarbij een kwalijk anti-semitisme en concessies aan de Duitsers werden afgewisseld door uitingen van nationalisme, liep eind juni uit op de Legioenoproep. Deze oproep was overigens in tegenstelling tot wat De Jong daarover schrijft vrijwel zeker niet bedoeld als een gezamenlijk initiatief van Nationaal Front, Unie en NSB.⁹ Meijer wilde van het Legioen een 'nationale zaak' maken, die in de eerste plaats werd gesteund door Nationaal Front, partijloze anti-communisten en mogelijk een deel van de Unie. Dit alles natuurlijk onder zijn leiding.

Meijers initiatief werd een mislukking ook in de relatie tot de Unie, waarmee in mei en juni opnieuw werd gesproken over samenwerking. Na de Legioenoproep werden de contacten afgebroken.

Conclusie

De over het onderwerp bekende bronnen zijn door De Jong op een goede wijze ge-

bruikt.¹⁰ Dit kan echter niet altijd worden gezegd van de verantwoording van die bronnen in het notenapparaat. Met name in deel 4 is het op enkele plaatsen gissen waar de auteur de informatie vandaan heeft. Dit geldt in het bijzonder voor de financiële gegevens en het beeld van de aanhang dat hij schetst.¹¹ Hierover moet worden opgemerkt dat De Jong, uitgaande van de situatie in Den Haag en Amsterdam, al te zeer de nadruk legt op het conservatief-deftige karakter van die leden. In het zuiden bestond de aanhang voor een groot deel uit geschoolde industrie-arbeiders. Ook elders ontbraken die niet.

Samenvattend kan men zeggen dat De Jong de geschiedenis van Zwart en Nationaal Front op een, ook uit wetenschappelijk oogpunt zeer aanvaardbare wijze heeft beschreven. Het voornaamste bezwaar dat er tegen aan te voeren is, bestaat erin dat hij te weinig oog heeft voor de aantrekkingskracht die het model van een autoritair-corporatieve staat in 1940/41 op veel katholieke jongeren maar ook op anderen uitoefende. Die aantrekkingskracht vormt de belangrijkste verklaring voor zowel de sterke groei van Nationaal Front na mei 1940 als voor de langdurige en intensieve contacten met de Nederlandsche Unie.

Noten

1. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 1, blz. 387.
2. De gegevens over Zwart en Nationaal Front in dit artikel zijn grotendeels ontleend aan H. Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, Amsterdam 1986.
3. L. de Jong, a.w., dl. 1, 386-391.
4. L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940*, Hilversum 1964, blz. 249-328.
5. L. de Jong, a.w., dl. 4, blz. 429-432, 751, 752, 820-824; dl. 5, blz. 33-38, 204-207.
6. Zie voor de contacten tussen Nationaal Front en de Unie: De Jong, a.w., dl. 4, blz. 833-835 en Schippers, a.w., blz. 181-213.
7. L. Eindhoven, *Heeft de afwezige ongelijk?* Apeldoorn 1973, blz. 31.
8. Zie *Vrij Nederland*, 22 oktober 1983.
9. Zie voor de Legioenoproep: De Jong, a.w., dl. 5, blz. 105-107, 112-115 en Schippers, a.w., blz. 267-280.
10. Over Zwart en Nationaal Front zijn aan het eind van de jaren zestig een tweetal afstudeerscripties geschreven door R.H.A.J. Maartens en G.R. Zondergeld. De Jong heeft hiervan geen gebruik gemaakt. Dit is waarschijnlijk niet gebeurd omdat voor deze scripties het archief Meijer niet was geraadpleegd. Toen dit archief in 1970 bij het Rijksarchief belandde kreeg De Jong die mogelijkheid wel.
11. De Jong, a.w., dl. 4, blz. 820-821.

spotprent van J.L. Jordaan uit 'Nachtmerrie over Nederland' (1945).

De Jong en de legale pers

R.A.H. Vos

De elf 'Nederlandse' delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* tellen ruim 12.000 bladzijden tekst. Daarvan zijn er ongeveer 140 gewijd aan de pers.¹ Telt men de passages over aanverwante onderwerpen als het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, de Nederlandse Kultuurkamer, propaganda en publieke opinie mee, dan komt men op een kleine 200 pagina's, ofwel 1 à 1,5 procent. Dit artikel beoogt

De Jongs aanpak, bronnengebruik en belangrijkste bevindingen te plaatsen naast die van het dissertatie-onderzoek² van de auteur, vast te stellen of er (wezenlijke) verschillen zijn en daar gevolgtrekkingen aan te verbinden.

Dr. R.A.H. Vos is als beleidsmedewerker werkzaam bij het ministerie van VROM en tevens secretaris van de Commissie Bevordering Pershistorisch Onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

De aanpak van De Jong

Van de 140 pagina's die De Jong aan de pers wijdt, is driekwart geconcentreerd in de delen 4 en 5. In de overige delen komt zij slechts incidenteel aan bod, behalve in deel 12, bij de perszuivering.³

Deel 4 bestrijkt de periode mei 1940—maart 1941 en deel 5 die van maart 1941—juli 1942. In die periode hebben de organisatorische en inhoudelijke gelijkschakeling van de pers hun beslag gekregen: instructies via de ANP-telex, repressieve censuur en andere dwangmaatregelen door de Presse-Abteilung en de Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda, de persconferenties, de oprichting van de Raad van Voorlichting der Nederlandse Pers, van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en van het Persgilde, én de eerste en meest drastische persreorganisatie.

Maar dit alles neemt niet weg dat het perswezen gedurende de gehele bezetting, tot 5 mei 1945 toe, heeft gefunctioneerd. Het is zelfs zo dat de 48 dagbladen die medio 1944 de persorganisaties en andere ingrepen hadden 'overleefd' samen 2.112.066 abonnees telden: 90.000 meer dan de 2.021.356 van de 120 dagbladen van kort voor mei 1940.⁴ Aan de feitelijke invloed en geloofwaardigheid van die pers, zeker in de tweede helft van de bezettingstijd, moet overigens sterk getwijfeld worden. Maar voorzover er sprake was van ergernis over de pers bij de lezers, zoals De Jong stelt, — en niet nader onderbouwt⁵ —, blijkt dat in ieder geval niet uit de abonneecijfers. In deel 12 geeft hij wel vijf motieven waarom men, ondanks die ergernis, de kranten toch is blijven lezen.⁶ Cijfers over die 'lezers-trouw' geeft hij echter niet, hoewel ze hem bekend hadden kunnen zijn.⁷

De lezer, die na deel 5 weinig of niets over de pers meer verneemt, moet toch de stellige indruk overhouden dat de lotgevallen van de pers in de tweede helft van de bezetting niet de moeite van het vermelden waard zijn. Maar al was die pers naar inhoud en omvang nog slechts een schim van wat zij tot mei 1940 was, als propaganda-instrument en informatiebron heeft zij tot het eind toe een niet te miskennen rol gespeeld.

Ook de positie van de pers in de eerste helft van de bezetting wordt selectief en daarvoor vertekend weergegeven. In de delen 4 en 5 schetst De Jong de maatregelen die aan Duitse en Nederlandse zijde werden getroffen om de pers in het gewenste gareel te krijgen en te houden alsmede de rol van en de onderlinge twisten tussen de perso-

kleio

nummer 3/89
pagina's 8 en 9

nen en instanties die daarvoor verantwoordelijk waren danwel de verantwoordelijkheid daarvoor claimden. In zijn relaas over de pers zelf komen echter in hoofdzaak de lotgevallen van de landelijke dagbladen aan de orde: *Het Volk* (SDAP/De Arbeiderspers), het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (beide liberaal), *De Standaard* (AR), *De Tijd* (RK) en *De Telegraaf/De Courant-Het Nieuws van den Dag* (niet richtinggebonden). Van de circa honderd regionale en lokale dagbladen komen alleen de drie van het Utrechtse Neerlandia-concern (de *Utrechtsche Courant*, de *Limburger Koerier* en het *Dagblad van Noordbrabant*) in vergelijkbare omvang aan bod. Waarom hij juist die drie bladen kiest maakt hij niet expliciet. Ik neem echter aan dat die keuze is ingegeven door het feit dat Neerlandia de gehele bezetting door in conflict met het Episcopaat was, hetgeen in zomer van 1944 resulteerde in een veroordeling 'ex cathedra'.⁸

Er kan zeker begrip worden opgebracht voor de onmogelijkheid in het kader van een dergelijk werk de bezettingsgeschiedenis van elk dagblad breeduit te schetsen. Ook in mijn (omvangrijke) proefschrift heb ik daarvan afgezien, maar ze zijn wel allemaal meegenomen en meegewogen in de diverse

totaalbeelden.

Uiteraard dient in een beschouwing over de pers in bezettingstijd aandacht te worden gegeven aan de landelijke dagbladen, alleen al vanwege hun oplage en reikwijdte.⁹ Maar door de focus zo sterk te richten op die ene en kleine categorie krijgt men een vertekend totaalbeeld van de pers in bezettingstijd, zeker als men zich realiseert dat die, naast de 120 dagbladen, (aanvankelijk) ook nog ca. 600 nieuwsbladen en enkele duizenden tijdschriften omvatte. Al die persorganen waren in beginsel aan hetzelfde regime van de Duitse en Nederlandse persinstanties onderworpen, maar dat impliceert nog geenszins dat ze daarmee op gelijke wijze zijn omgegaan.

De Jong geeft zelf al aan dat zich binnen zijn bescheiden selectie de nodige variatie heeft voorgedaan.¹⁰ Een van de bevindingen van mijn dissertatie-onderzoek is dat, mede als gevolg van de voortdurende rivaliteit tussen de persinstanties, ten aanzien van de onderscheiden categorieën persorganen, en ook wel daarbinnen, lang niet altijd één lijn getrokken werd en dat een aantal kranten van die ruimte gebruik heeft gemaakt. Ook dit aspect van het persbeleid in bezettingstijd komt bij De Jong onvoldoende uit de verf.

Bronnen

Het moment van verschijnen (i.c. van afronding van het manuscript) van de delen 4 en 5 is van belang voor de bronnen die De Jong bij het schrijven ter beschikking stonden. Over de Jodenvervolgung, de drie grote stakingen, het verzet, de illegale pers en een aantal andere onderwerpen waren gepubliceerde studies en overzichtswerken voorhanden.

Op het terrein van de niet-illegale pers waren de gepubliceerde bronnen aan het begin van de jaren zeventig beperkt tot het hoofdstuk 'Pers en propaganda' van J.B.Th. Spaan in deel II van *Onderdrukking en verzet* (ca. 1950), twee grote artikelen van A.J. van der Leeuw¹¹ (in eerdere versies op Oorlogsdocumentatie beschikbaar), G. Hoffmann *NS-Propaganda in den Nederlanden. Organization und Lenkung der Publizistik unter deutscher Besatzung* (1972) en voor wat betreft De Arbeiderspers *De correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen, 1: 1921–mei 1942* van E. Fraenkel-Verkade (1967). Voorts waren beschikbaar een 'notitie voor het geschiedwerk' van J.C.H. de Pater: 'De Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda in de eerste jaren van de bezetting' en een gestencild relaas van de oud-hoofdredacteur van de *Haagsche Courant*, J.C.A. Coucke: 'De Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting (1940–1945)'.

Met uitzondering van het proefschrift van Hoffmann, dat in ieder geval voor deel 4 te laat kwam, heeft De Jong deze bronnen ook gebruikt (althans gezien), hoewel dat slechts uit vier noten blijkt.¹² Voor het overige moet men te rade gaan bij zijn aantekeningen. Voor zijn schets van de perszuivering in deel 12 heeft De Jong gebruik gemaakt van de in 1984 gepubliceerde studie *Perszuivering. De Nederlandse pers 1944–1951* van J. Brauer en J. Driever.

Dit beperkte gebruik van gepubliceerde bronnen behoeft geen bezwaar te vormen, integendeel zelfs. Als in plaats daarvan de oorspronkelijke archiefbronnen worden geraadpleegd, kan vermeden worden dat fouten en interpretaties van de bewerkers en auteurs klakkeloos worden overgenomen. Daarop kan men De Jong in zijn teksten over de pers nagenoeg niet betrappen. Alleen in zijn relaas over de perszuivering in deel 12 ben ik enkele gevallen tegengekomen, overgenomen uit de studie van Brauer en Driever, die zij op hun beurt weer aan eerdere publikaties hebben ontleend.

Zo vermeldt hij op blz. 410 dat het *Eindhovens Dagblad* per 1 november 1942 (i.p.v. 1941) ophield te verschijnen. Brauer en Driever vermelden dat feit op blz. 49, verwijzend naar een publikatie uit 1981, die teruggrijpt naar een studie uit 1977.¹³ Op de blz. 418-420 ontleent hij cijfers over de uitspraken van de Commissie voor de

NOOT VOOR DE REDACTIES

Nr. 209

Niet voor publicatie

Amsterdam, 18 Januari. — (1941) Het departement van Volksvoorlichting en Kunsten deelt mede, dat het met ingang van heden den bladen niet meer geoorloofd is eenigen aanval, welken dan ook, te doen op de N.S.B.

Nr. 610

niet ter publicatie

's-Gravenhage, 19 juli. — (1941)

5. in advertenties komt nogal vaak het ozo-motief voor (genoemd werden advertenties, waarin stond: „onze zuurkool is overheerlijk“, of „onze zuurkool is op“ en steeds die drie letters o, z, o, zwaar gedrukt. de presse-abteilung deelt mede, dat voortaan zoowel tegen de stellers dezer advertenties als tegen de directies der bladen, die ze opnemen, zal worden opgetreden.

NOOT VOOR DE DIRECTIE no. 1054

niet voor publicatie

's-gravenhage, 15 januari.—

advertenties, waarin onnoodig engelsche uitdrukkingen worden gebruikt (als voorbeeld werd ter persconferentie een advertentie van een opvoering in bellevue te amsterdam genoemd, waarin gesproken werd van een show-avond met optreden van de blue stars, savoy tigers, honolulu-queens, enz.) mogen met ingang van maandag 19 januari a.s. niet meer worden opgenomen.

de presse-abteilung verklaart bij deze mededeeling, dat overtredingen tegen dit voorschrift niet licht zullen worden opgenomen en dat de bladen radicaal aan de genoemde dwaze en ergerlijke gewoonte paal en perk moeten stellen.

Illegale bladen.

Perszuivering en de Raad van Beroep voor de Perszuivering aan Brauer en Driever (blz. 134-136). Die cijfers, evenals de nagenoeg identieke van K. Groen uit 1974 en 1984, zijn echter niet correct, zoals ik in mijn proefschrift heb uiteengezet.¹⁴

Voor wat de pers in bezettingstijd betreft waren (en zijn) archiefbronnen in zeer ruime mate op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie voorhanden. Het archief van de afdeling Perswezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten beslaat 5 strekkende meter, dat van het Persgilde van de Nederlandse Kultuurkamer 15 en dat van de Commissie voor de Perszuivering – verreweg de rijkste 'Fundgrube', hoewel uit een oogpunt van betrouwbaarheid met de nodige prudentie te behandelen – niet minder dan 25. Daarnaast is er, ook buiten het RIOD, een rijke verzameling aan andere relevante archieven.

Analyse van De Jongs noten en aantekeningen maakt duidelijk dat hij nagenoeg uitsluitend gebruik heeft gemaakt van de archiefcollecties van Oorlogsdocumentatie, ook ten aanzien van de aspecten waarover overzichten en studies beschikbaar waren. Met de vermelding van die bronnen is hij, zoals bekend, echter karig. Zijn verantwoording daarvan in deel 13 ('Het probleem van de voetnoten') maakt echter geen overtuigende indruk. Dat bronnen elkaar tegen spreken en dat de ene betrouwbaarder is dan de andere rechtvaardigt geenszins ze dan maar weg te laten, zeker in een wetenschappelijk werk. Dat onderbreking van het descriptieve werk om uitgebreide analytische voetnoten te formuleren De Jong 'hoogst onaantrekkelijk' voorkwam, wil ik best aannemen, hoewel ik betwijfel of dat zijn totale arbeidstaak 'misschien wel met de helft zou verzwaren'. Aan de hand van zijn aantekeningen had hij op vrij eenvoudige wijze een veel completer notenapparaat kunnen leveren. In 1988 wist hij dat het schrijven van al die delen twintig jaar had geveerd, maar toen hij in 1967 met schrijven begon, was de verwachte duur zeven jaar korter. Niettemin zijn ook de eerste delen spaarzaam van noten voorzien. En welke wetenschapper kan het zich veroorloven zich er van af te maken met het aanbod dat de lezer die het precies wil weten zijn keurig geordende fiches mag raadplegen? Ik heb in ieder geval zelfs niet overwogen dat aan mijn promotor voor te stellen.

Bevindingen

Aan het slot van deel 12 schrijft De Jong: *'Wij stellen ons in deze nabeschouwing niet tot taak, de inhoud van al die delen samen te vatten of ook maar de hoofdlijnen weer te geven van de ontwikkelingen waarover wij hebben geschreven – elke lezer die ons*

op onze lange tocht door de historie heeft willen volgen, heeft zich daar een eigen beeld van kunnen vormen en wij hebben geen behoefte, daar het onze naast te plaatsen'.¹⁵

Die hoofdlijnen moet de lezer, met behulp van de inhoudsopgaven en de indexen, dus zelf maar zien terug te vinden in al die duizenden pagina's tekst. Gelukkig kan die moeizame exercitie in dit geval beperkt blijven tot de in noot 3 aangegeven passages uit de delen 4, 5 en 12. Die teksten doorlezend, stuit men inderdaad op enkele zinnen waarin een hoofdlijn, algemene indruk of voorzichtig oordeel is te vinden. De belangrijkste zullen hierna de revue passer en van kanttekeningen worden voorzien.

Op blz. 615 van deel 4 stelt De Jong kort de vraag aan de orde of de pers de lezer daadwerkelijk heeft beïnvloed. *'Een vraag die bij gebrek aan objectieve gegevens moeilijk beantwoord kan worden. Onze algemene indruk is dat de pers, al door het eenzijdige karakter van haar berichtgeving, van de zomer van '40 af gestadig aan invloed heeft ingeboet.'*

Onderbouwing van die indruk ontbreekt: de lezer moet het maar op De Jongs gezag aannemen.

Ook mij stonden die 'objectieve gegevens' niet ter beschikking. Niettemin heb ik getracht die op zich niet onjuiste indruk wat handen en voeten te geven en ook in de tijd wat nader te preciseren.

Over de aantallen abonnees zijn eerder in dit artikel cijfers gegeven, die aantonen dat men de krant niet geboycot heeft. Of men ook is blijven geloven wat daar gedrukt stond, zal nauw samenhangen met de vraag of men uit eigen waarneming of uit andere bronnen over informatie beschikte die afweek van hetgeen de kranten schreven of juist verzwezen. Dat zal plaatselijk en per individu sterk verschillend zijn geweest. Amsterdammers die met eigen ogen de razia's in de Jodenbuurt hadden gezien en kort daarna de Februari-staking hadden meegemaakt, om vervolgens daarover weinig of niets in de pers te lezen, zullen wellicht eerder reden tot twijfel hebben gehad dan bijvoorbeeld Harderwijkers of Winschotenaren. Zolang Duitsland in Europa en Noord-Afrika aan de winnende hand was, had men weinig reden de persberichten op dat punt te betwijfelen. De geloofwaardigheid van de pers zal in de eerste helft van de bezetting zeker niet zijn toegenomen, maar zij had (naar alle waarschijnlijkheid) pas echt afgedaan toen in de loop van 1943 duidelijk werd dat het tij voor de Duitsers aan het keren was. Van belang daarbij was ook dat de illegale pers pas in de tweede helft van de bezetting een omvang en verspreiding bereikte die haar als alternatieve nieuwsbron onder de ogen van velen bracht.¹⁶

In deel 5, bladzijde 292, geeft De Jong op nieuw een mening. 'Het is onze indruk dat de Duitsers van de zomer van '41 af de hoop opgegeven hebben dat de dagbladen, voorzover niet door "foute" figuren geleid, iets meer zouden doen dan gehoorzaam maar eigenlijk onwillig in de pas te lopen.'

Een waterdicht bewijs van het tegendeel kan ik niet leveren, maar uit mijn onderzoek is wel gebleken dat de meeste hoofdredacteurs van dagbladen pas nadien, en tot in 1943/44 toe, zijn vervangen door 'foute' of gewilliger lieden en dat ook uit de talloze andere maatregelen en ingrepen niet kan worden afgeleid dat dit 'geloof' vanaf de zomer van 1941 was opgegeven of begonnen te wankelen.¹⁷

Op blz. 298 van deel 5 en de noot op blz. 416 van deel 12 wordt zeer beknopt aangegeven dat het de kranten die bleven verschijnen niet slecht was gegaan respectievelijk dat zij veel winst hadden gemaakt. Het 'bewijs' daarvoor vindt De Jong in de op zich correcte gegevens dat de abonnementsprijzen niet waren gedaald terwijl de oplagen sterk stegen, dat er verhoudingsgewijs veel advertenties werden geplaatst en dat de papierkosten als gevolg van de steeds geringere omvang sterk waren gedaald.

Bewijzen in de vorm van bedrijfsresultaten ontbreken evenwel. Van een aantal kranten heb ik die gegevens kunnen achterhalen en in mijn boek opgenomen.¹⁸ Uit die cijfers kunnen geen conclusies voor de gehele pers worden getrokken, maar de teneur is dat er weliswaar winst is gemaakt doch dat die niet overtuigend hoger is (in enkele gevallen wel duidelijk lager) dan in de jaren kort voor 1940. De stelligheid van De Jong op dit punt moet op zijn minst gerelativeerd worden.

Tot slot wil ik wijzen op blz. 324 van deel 5 waar De Jong schrijft: 'Veel is Seyss-Inquart op het gebied der gelijkschakeling mislukt, maar niet die van de pers, zij het dat deze nagenoeg over de gehele linie eerst in '42-'43 voltooid werd.'

Wanneer een dergelijke gelijkschakeling voltooid is, laat zich niet objectief vaststellen. Ik durf echter de stelling aan dat de pers in wezen al gelijkgeschakeld was op 17 mei 1940, toen de kranten op de voorpagina de mededeling plaatsten dat door de bezetter werd afgezien van preventieve censuur, op voorwaarde dat de verantwoordelijke redacteurs en uitgevers een volstrekt loyale houding zouden aannemen.

Conclusie

Ondanks de verschillen in aanpak en bevinningen op niet onbelangrijke onderdelen, zoals geschetst, kan het eindoordeel zijn dat De Jongs relaas van de pers in bezettingstijd per saldo niet tot wezenlijke andere

'Een in de loop van de oorlog afnemende omvang van de dagbladen...'. (Uit: Evert Werkman e.a., *Dat kan ons niet gebeuren. Het dagelijks leven in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 1980).

conclusies leidt dan het mijne. De verdienste van mijn onderzoek is – als ik zo onbescheiden mag zijn – dat zijn relaas een bredere en stevigere basis heeft gekregen.

Noten

1. Tenzij anders aangeduid, wordt in dit artikel met 'pers' bedoeld op de bovengrondse, dus niet-illegale gedrukte pers.
2. R.A.H. Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam 1988.
3. Deel 4 (wetensch. uitg.) 8-14, 465-476 en 612-649; 5, 282-324 en 747-759 en 12, 404-425.
4. Gegevens in Vos, *Niet voor publicatie*, 315 en 325-327.
5. Deel 4, 275 en 12, 405-406.
6. Deel 12, 406; zie ook Vos, o.c., 468-471: 'De lezers'.
7. Hij had die cijfers kunnen vinden in *Persconcentratie* (Nijmegen 1972) 177-180: J. Hemels, *De emancipatie van een dagblad. Geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn 1981) 222-223 en in de *Nederlandse Media-gids* (Deventer 1986), deel C.1.
8. Voor de relatie Episcopaat-katholieke pers: deel 4, 623-625 en 5, 305-311 en 747-759 en Vos, o.c., 249-260 en 361-366.
9. Oplage van *De Telegraaf*-combinatie 400 à 450.000 en van *Het Volk* c.a.: 200.000, in 1944 350.000. *De Tijd*, de *NRC*, *De Standaard* en het *Algemeen Handelsblad* bleven ver onder de 100.000.
10. Deel 4, 622.

11. 'La presse néerlandaise sous l'occupation allemande', *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale* 20(1970) 29-44 (als 'De geschiedenis van de Nederlandse pers tijdens de bezetting is er meer een van collaboratie dan van verzet' in *Vrij Nederland* 1-5-1971); en 'De gelijkschakeling van de Nederlandse persorganisaties in de zomer en herfst van 1940' in A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd I* (Den Haag 1972), 1-23.
12. Deel 4, 473, 618 en 642 en 5, 285.
13. H. van den Heuvel, *De vrijheid van de pers. De overheid en het commerciële handelen van de pers 1944-1949* (Baarn 1981) 42 en J.L.G. van Oudheusden en J.A.M. Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden. Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Waalwijk 1944-1945* (Tilburg 1977) 57. Daar is het foutje ontstaan: de context is duidelijk de zomer van 1941!
14. Vos, *Niet voor publicatie*, par. 11.3, noten 102, 103 en 111, verwijzend naar Brauer en Driever en naar K. Groen, *Landverraders, wat deden we met ze?* (Baarn 1974) en *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984).
15. Deel 12, 1107-1108.
16. Nader uitgewerkt in Vos, o.c., par. 12.4 en 12.5.
17. Met name par. 6.2 'Hoofdredacteurs gaan en komen'.
18. Zie hfdst. 9 'Zakelijk bekeken' en par. 12.3 'De uitgevers'.

Een monument van na-oorlogs onvermogen

Kleio-gesprek met Gerard Trienekens door Henk Termeer en Dik Verkuil.

Het proefschrift van Gerard Trienekens, *Tussen ons Volk en de Honger*, kreeg bij verschijning in 1985 veel aandacht in de pers. Het wekte commotie, omdat Trienekens als eerste wetenschapper een beeld van de bezetting schetste dat sterk afweek van dat van Loe de Jong. Ondanks die commotie kwam het niet tot een discussie. Trienekens deed in zijn dissertatie geen poging De Jong te weerleggen; De Jong liet in *Het Haarlems Dagblad* weten Trienekens niet gelezen te hebben. Maar, zo voegde hij eraan toe, het was hem uit de recensies al wel duidelijk geworden dat Trienekens het slachtofferschap van het Nederlandse volk had gebagatelliseerd. Daar bleef het bij. Ook later kwam het niet tot een confrontatie tussen de twee historici omdat De Jong de invitaties daartoe afwees. Trienekens ziet evenmin veel heil in een debat. Wel vindt hij dat het publiek er recht op heeft te weten waar de verschillen liggen. Vandaar dat hij *Kleio* daarover een gesprek toestond.

Dr. G.M.T. Trienekens is momenteel als specialist in de agrarische geschiedenis verbonden aan de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Koude douche

Kleio: Welke rol heeft De Jongs *Koninkrijk der Nederlanden* gespeeld bij uw eigen onderzoek?

Trienekens: Het heeft nauwelijks een rol gespeeld. Vanaf 1979 heb ik vrij intensief aan mijn proefschrift gewerkt. Toen ik er aan begon was alleen De Jongs eerste deel, Voorspel, verschenen. Successievelijk zijn er delen bijgekomen waarin schaarse gegevens stonden over mijn onderwerp. Ik kreeg daardoor al enig vermoeden dat er een en ander niet klopte. Dat was echter incidenteel. Dat veranderde toen in het zevende jaar van mijn onderzoek deel 7 verscheen, waarin de voedselvoorziening uitgebreid aan de orde komt. Dat was een hele koude douche voor mij. Ik herkende weliswaar de personen en de meeste feiten, maar de beeldvorming was voor mij onherkenbaar. Toen was ik even ontdaan. Ik heb besloten er niet meer in te kijken tot ik mijn eigen boek af zou hebben. Voor mij was het gepresenteerde beeld toen al zo absurd, dat het me bij mijn onderzoek alleen maar kon hinderen. Het zag eruit als een interieur waarvan je hier en daar een stoel en een kruisbeeld herkent. De stoel stond bovendien op de verkeerde plaats en het kruisbeeld hing aan een andere muur.

Kleio: Wat zijn de hoofdpunten waarin uw werk afwijkt van dat van De Jong?

Trienekens: Er zijn twee hoofdpunten. Het eerste is het slachtofferschap van het Nederlandse volk, de mate waarin het Nederlandse volk slachtoffer is geweest van het optreden van de Duitsers. Het tweede is de beoordeling van het ambtelijk optreden tijdens de oorlog. Dat zijn de twee grote punten.

Bij De Jong zijn de Nederlanders per definitie slachtoffer. De Duitsers hebben een heleboel weggesleept. Daardoor hebben de boeren en de consumenten het slecht gehad. Het slachtofferschap wordt dik aanzet. Hij zet wel kanttekeningen, zoals dat de boeren geen slecht inkomen hadden, maar ogenblikkelijk laat hij daar dan op volgen hoe slecht ze het wel hadden. Dat bewijst hij dan niet, hij suggereert het met retorische passages vol geklaag en zieligheid. Zo beklagt hij de bloemkwekers, omdat ze planten moeten weggooien en overschakelen op tuinbouw. Dat weggooien van planten was natuurlijk jammer, maar aanpassing van de produktie aan de markt is ook buiten oorlogstijd een normaal verschijnsel. De vraag waar het om gaat is of de omschakeling economisch gewin meebracht. En dat was inderdaad het geval. Ook de voedingspositie van de bevolking schildert De Jong sterk

kleio

nummer 3/89
pagina's 12 en 13

negatief af. Daarbij gaat hij voor de eerste vier oorlogsjaren uit van 3000 calorieën per dag als behoefte-norm voor de normale gebruiker. Daar komt de bevolking met een consumptie van 2700 calorieën, zoals door mij berekend en door hem geschat, inderdaad onder. Maar 2700 is boven de 2400 calorieën, die hij voor de hongerwinter als norm stelt, en welke in feite als norm ook veel reëler is. Een ander voorbeeld: de groenteproduktie stijgt bij De Jong tijdens de bezetting met 114 procent. Maar meteen nadat hij dat gemeld heeft volgen vier pagina's over de 'groentemisère'. Daarin beklaagt hij bijvoorbeeld de huisvrouwen die in lange rijen met 'zware tassen' voor de winkels moesten wachten. Nu, als die tassen zo zwaar waren geweest, hadden ze beter meteen terug naar huis kunnen gaan.

Kleio: Van slachtofferschap is dus nauwelijks sprake?

Trienekens: In mijn boek schrijf ik dat de voedselvoorziening tot het najaar van 1944 voldoende was en de voedselsituatie zonder de aanwezigheid van de bezetter niet wezenlijk beter zou zijn geweest. De situatie was zelfs gunstiger dan in de periode 1914-1918, toen we de voedselproduktie en -distributie helemaal zelf mochten regelen. Nou is dat niet de verdienste van de Duitsers, maar je kunt het ook niet omdraaien.

Je kunt de Duitsers ook niet de schuld van ellende geven die niet heeft bestaan.

Suggestief

Kleio: Wat is het verschil in oordeel over het ambtelijk apparaat?

Trienekens: Mijn oordeel is dat de ambtenaren voor de voedselvoorziening knap werk hebben verricht. Het Nederlandse volk moet blij zijn dat die ambtenaren zijn blijven zitten. Als zij dat niet gedaan hadden, dan waren er heel wat ernstiger dingen gebeurd. Dan waren de Nederlanders waarschijnlijk gedwongen geweest in groten getale in Duitsland te gaan werken. Dat is in België gebeurd. Daar moesten mensen eenvoudig naar Duitsland, omdat er geen voedsel was. In Nederland was dat er, door de medewerking van de ambtenaren en door geknoei met de distributie, wel: ook voor de onderduikers. Dus laten we maar blij zijn dat die ambtenaren zijn blijven zitten. Dat is een goede beslissing geweest, en er was ook evenveel moed voor nodig als niet blijven zitten. Die ambtenaren zijn geen willoze medewerkers geworden van het Duitse apparaat, maar tegenspellers, met alle mogelijke risico's van dien.

Dat is de visie die er bij mij staat. Bij De Jong deugt eigenlijk per definitie geen en-

kele ambtenaar die na 1941 is blijven zitten. Die wordt voortdurend in termen beschreven die fout-zijn suggereren. Let wel: hij zegt het niet, hij suggereert het. Dan hebben we het over de beoordeling van Hirschfeld (secretaris-generaal van Landbouw en Visserij), van Louwes (directeur-generaal voor de voedselvoorziening), en van het hele apparaat.

Oostland

Kleio: Maar Louwes gaf toch bijvoorbeeld zijn medewerking aan de recrutering van boeren voor het Oostland?

Trienekens: Mag ik eens vragen waar u dat gevonden heeft? Toch niet elders dan bij Loe de Jong. In de bronnen is die voorstelling niet terug te vinden. Ik heb althans geen enkele bron kunnen vinden die dat aantoonst. En De Jong zegt ook niet waar hij het vandaan haalt.

Ik kan, aan de hand van interviews, wel ongeveer zeggen wat er gebeurd is. De Duitsers waren er happig op Nederlanders in te zetten bij de ontwikkeling van de Oostlanden, het veroverde gebied in de Oekraïne bijvoorbeeld. Tegen Louwes zeggen ze dat hij daaraan mee moet werken. Dat zou Nederland immers uit zijn voedselproblemen helpen. Louwes staat daarmee voor een dilemma. Hij kon onmogelijk zeggen dat Nederland geen voedselprobleem had. Anderzijds wenste hij niet betrokken te worden bij de Europa-Raum-politiek. Hij heeft de Duitsers daarom doorverwezen naar ir. Staf, directeur van een particuliere maatschappij. Hij heeft niet gezegd er onder geen voorwaarde aan mee te werken. Die uitspraak zou niet opportuun zijn geweest. Want dan zou hij hebben gezegd dat hier voedsel genoeg was en dan hadden de Duitsers extra eisen gesteld.

Kleio: Wat is het verband tussen de voedselsituatie hier en de Oostlandpolitiek?

Trienekens: De medewerking van Nederlanders aan de voedselproduktie in de Oekraïne zou extra voedsel naar Nederland brengen. In mijn boek valt te lezen dat Louwes absoluut niet geloofde in een Europa-Raum-politiek. De Duitsers wilden Nederland betrekken binnen het Europa-Raum. Louwes heeft gezegd: nee, we zien wel binnen Nederland de zaak te klaren. Deze beleidsmatige benadering heeft hij de Duitsers meermalen duidelijk gemaakt. Louwes kon desondanks niet de Duitsers in de kaart spelen door te zeggen dat Nederland voedsel genoeg had. Hij moest voortdurend laten weten dat we voedsel tekort hadden. Hij heeft, zover ik het overzien kan, alleen geadviseerd naar de directeur van een particuliere instelling te gaan.

Voor De Jong is dit de kapstok waarmee hij voortdurend de suggestie wekt van het fout zijn van Louwes. Maar hij geeft geen

analyse, geen bronnen. Wat heeft hij afgeleid van wat? Ik kan het niet vinden. Ook in de stukken van de zuiveringscommissie voor Louwes ben ik dit punt niet tegengekomen.

Fout per definitie

Kleio: Waarom gelooft hij dan in het fout-zijn van Louwes?

Trienekens: Omdat hij impliciet van het fout-zijn van ambtenaren overtuigd is. De Jongs grens van goed en fout ligt heel merkwaardig. De ambtenaren zijn bij hem sowieso allemaal fout. Het is zelfs zo, dat het verzet dat niet de geweldssector koos, maar het ambtelijk geknoei, in feite ook nog fout is. Verzetsmensen die ambtelijk hebben geknoeid met distributiebonnen en persoonsbewijzen worden in het boek van De Jong ook negatief afgeschilderd. Dat zijn de lieden met de gebroken geweertjes van voor de oorlog. 'Goed' begint pas echt aan de kant van het wat brutere, gewelddadige verzet. En daar tolereert hij alles van. Kritiekloos. Elk geschrift dat hij vindt bevat de waarheid. Bij hem zit impliciet: al wat is blijven zitten, is fout. Dat moet den volke duidelijk worden gemaakt. En bij hun verdachtmaking gaat hem geen zee te hoog.

Ik vind dat moreel verwerpelijk. Ik vind het ongehoord wat hij over Louwes zegt, en wat hij over Hirschfeld zegt vind ik helemaal het toppunt. In de oorlog werd door de NSB stemming tegen Hirschfeld gemaakt op grond van zijn jood-zijn. Nou was hij alleen jood, of beter: Halbjude, volgens de nazi-leer. Zijn grootvader was joods, maar hij was luthers gedoopt en voelde zichzelf op geen enkele wijze joods. Maar zijn jood-zijn wordt in de oorlog voortdurend het Nederlandse volk ingepompt. Na de oorlog borduurt De Jong weer vrolijk voort op dit thema. De Jong gebruikt nu op zijn beurt het door de NSB gekweekte sentiment om Hirschfeld verdacht te maken. Hij draait dat dan om. Hij vraagt zich af of Hirschfeld niet als jood zijn broeders extra had moeten beschermen. Je zou je ook af kunnen vragen of de man door zijn joodse afkomst niet extra voorzichtig moest zijn. Maar nee, die afkomst gaf volgens De Jong alleen maar extra verplichtingen. Hirschfeld was geen normaal mens. Het door het nationaal-socialisme bespeelde thema van het jood-zijn, wordt weer gebruikt om die man na de oorlog verdacht te maken. Dat is toch immoreel! Als iemand meent de morele plicht en het recht te hebben over goed en fout in Nederland te oordelen, laat ie dan... Nee, daar walg ik van.

Basisproducten

Kleio: Voor de eerste vier oorlogsjaren be-

weert De Jong niet dat er honger heerst in Nederland, maar wel laat hij blijken dat de mensen met een hongerig gevoel rondlopen. In uw dissertatie laat u aan de hand van cijfers zien dat de voedselvoorziening voldoende was. Vorig jaar heeft u in *Kleio* geschreven dat er wel veel onvrede bestond omdat het voedselpatroon veranderde. Er werd minder vlees en vet gegeten. Dat was gezonder, maar de mensen moesten wennen aan de andere smaak. Bij De Jong vinden we deze onvrede ook terug, onder meer in een passage over de 'weeige' melk. Waarom veranderde het voedselpatroon zo ingrijpend?

Trienekens: Om de voedselvoorziening calorisch en qua eiwitgehalte op niveau te houden, was er een omschakeling nodig van veredelingsprodukten naar basisprodukten. Dat werkte door in de voeding. Een voeding op basisprodukten is gezonder dan een voeding op veredelingsprodukten, zij het naar de toen geldende normen minder smakelijk. De veredelingsindustrie is drastisch ingekrompen. In dat kader is de varkensstapel bijvoorbeeld met 80 procent ingekrompen, en is het aantal kippen zelfs met 90 procent teruggebracht. In dat kader is een deel van het grasland gescheurd (omgezet in akkergrond). De rundveestapel is hierdoor met 20 procent ingekrompen. Dat was allemaal bewuste, voor de oorlog uitgedokterde, politiek. Die maatregelen lagen allang klaar. En die zouden ook genomen zijn als de Duitsers Nederland niet overvallen hadden, maar wij in een geïsoleerde positie gekomen waren, zoals in de Eerste Wereldoorlog. Men had neutraliteit met gesloten grenzen verwacht. Een herhaling van de Eerste Wereldoorlog.

Kleio: De voorbereiding van deze maatregelen begon volgens u al in 1936. Waarom is daarvan bij De Jong zo weinig terug te vinden?

Trienekens: Hij heeft er wel wat van teruggevonden, maar hij heeft het niet ingepast in het beeld van de oorlogsvoorbereiding. In het boek van De Jong moet Nederland verrassend overvallen worden. Het was hier in zijn visie voor de oorlog een slap gedoe. Daarin past niet het verhaal van mensen die vanaf 1936 voluit bezig zijn met voorbereiding op die oorlog. Hij noemt wel de distributiewetten die voor de oorlog zijn voorbereid, maar hij ziet niet het structurele karakter daarvan. Hij ziet niet de mensen die begripen wat er aan de hand is, de zaak tot in het krankzinnige toe voorbereiden. Die voorbereiding ging echt heel ver. Er werd gepland tot op het niveau van het meel voor de hosties voor de katholieke eredienst en het kosjere eten voor de Israelieten. Tot op die details was de zaak doorgedacht.

Kleio

nummer 3/89
pagina's 14 en 15

Zwarte handel

Kleio: In uw visie was de particulier verworven consumptie, dus de consumptie naast het officiële rantsoen, heel belangrijk. Want van 2700 calorieën kon je redelijk bestaan, maar van de officiële 2000 was het heel moeilijk. Wat zegt De Jong over de particulier verworven consumptie?

Trienekens: De Jong weet net als ik dat er veel zwart ging. Wat hij niet ziet is dat er ambtelijk een zekere mate van niet-officiële voedseldistributie gepland geweest is. De ambtenaren werkten daar, zoals dat genoemd werd, 'in redelijkheid' aan mee. Men vond het redelijk dat de boer ongeveer 20 procent kon achterhouden. De controleurs gaven de boeren de tijd om 20 procent van bijvoorbeeld hun dorszakken graan weg te zetten. De ambtenaren waren dus voortdurend bezig om de marges te scheppen voor het achterhouden door de boeren. Het moest ook zo, omdat men anders een te hoge officiële distributie gekregen zou hebben. Een distributie die boven de Duitse cijfers zou zijn komen te liggen en dus voor de bezetter onaanvaardbaar zou zijn. Nou, die structurele kant van de zaak ziet De Jong niet.

Een verschil is verder dat hij veel positiever is over de echte zwarte handel dan ik. De ambtenaren waren tegen massale zwarte handel. De overweging daarbij was dat niet bekend was wie daarvan de afnemers zouden zijn. Zou het voedsel wel in Nederland blijven en zou het niet tot een erg ongelijke verdeling leiden? De Jong doet daar weinig mee. Ik vind het standpunt van de voedselvoorzieningsautoriteiten zo gek nog niet. Die zeiden: die grote jongens, die zich clandestien verrijken, waarbij bovendien het risico bestaat dat er veel naar het buitenland toe gaat, daar zetten wij een rem op. Louwes stond daarbij op het standpunt dat hij de grote jongens met behulp van zijn eigen organisatie wilde aanpakken.

Daarbij kwam hij een heel eind. Hij had zijn eigen wetten, zijn eigen opsporingsapparaat, zijn eigen tuchtrechters, kortom, hij had een staat in de staat. Alleen zijn eigen uitvoering van straf, zijn eigen gevangenis, die had hij niet. De lui die gepakt werden, kwamen in gevangenissen onder Duits toezicht. Veel van die mensen overleden zogenaamd aan hartaandoeningen. Dat zette de loyale medewerking van het opsporingsapparaat onder druk. Daarom zette Louwes een actie op om die zwarthandelaren zelf te detineren. De actie mislukte. De Jong schrijft dan: 'een Nederlands concentratiekamp bleef Nederland bespaard door toedoen van de Duitse bezetter'.

Dus hij schrijft niet: gevangenis, maar: concentratiekamp. Wederom een ernstige verdachtmaking, gebaseerd op pure retoriek.

Export

Kleio: Over de export naar Duitsland lopen de meningen ook uiteen. De Jong stelt dat 15 procent werd geëxporteerd, u komt uit op 4 procent, op grond van dezelfde cijfers. Hoe moeten we dat verklaren?

Trienekens: Ik heb de cijfers gebruikt voor analyse en berekening. Alle exportcijfers, van de varkens, de groente, noem maar op, heb ik opgeteld en afgezet tegen de productiecijfers. In mijn dissertatie zit anderhalf jaar rekenwerk. Anderhalf jaar 40 uur per week, om alle methodes te vinden die geschikt zijn om de produktie en de export te reconstrueren. De uiteindelijke cijfers blijken dan uitstekend te kloppen met de gegevens over de volksgezondheid en de produktiemogelijkheden.

De Jong gebruikt de cijfers niet om te rekenen, maar om suggesties te wekken. Hij noemt een hele reeks cijfers. Een eindeloze opsomming die de lezer op het idee moet brengen dat er veel is weggehaald. Daarnaast noemt hij ook nog een percentage. Zijn percentage van vijftien procent haalt hij uit het ondergrondse *Vrij Nederland*. Hij gelooft *Vrij Nederland*, ten eerste omdat het de ondergrondse pers is, en die heeft per definitie gelijk, maar ten tweede omdat het blad de cijfers, naar hij zegt, van Louwes' bureau had gekregen.

Kleio: Waarom zou Louwes 15 procent genoemd hebben?

Trienekens: Uit misleiding. In de oorlog is iedereen bezig iedereen te misleiden. Het verzet misleidt, de ambtenaren misleiden, de Duitsers misleiden. Ik vind het niet gek dat het Rijksbureau de export tegenover VN op 15 procent heeft gesteld. In het kader van de misleiding is 15 procent een heel redelijk getal. Dat percentage liet zien dat de ambtenarij niet alles klakkeloos aan Duitsland uitleverde. Dat was belangrijk om de medewerking van de boeren en anderen te houden. Als de ondergrondse geschreven had dat 60 procent naar het buitenland toeging, dan had iedereen gedacht: dan moeten we acuut stoppen met inleveren. Maar aan de andere kant moest de ondergrondse de Duitsers aanvallen en moesten de Duitsers de indruk hebben dat ze genoeg kregen. Dus als de ondergrondse geschreven had dat de Duitsers maar 4 procent kregen, dan hadden die Duitsers zich eens goed achter de oren gekrabbeld en dan was de eerdere misleiding wellicht aan het licht gekomen. Bovendien zou niemand in Nederland het geloofd hebben.

Duitse autoriteiten

Kleio: In uw boek laat u zien dat de Duitsers ook een heel interessante rol speelden. De Duitse autoriteiten in Nederland speel-

den een heel ander spel dan die in Berlijn.

Trienekens: Dat was een heel ander spel, ja. De Duitsers in Nederland hadden als eerste taak het creëren van rust, orde en medewerking. Het is overduidelijk dat ze geen belang hadden bij gebrek aan voeding, want dat zou leiden tot onrust. De belangen van de Nederlandse en de Duitse autoriteiten in Nederland vielen wat dat betreft groten-deels samen.

Diezelfde Duitsers moesten aan Berlijn de indruk geven dat ze hier heel wat wegsleepen. Dat gebeurde heel ingenieus. De exportcijfers werden weergegeven in hectarewaarden, in plaats van in calorische en eiwitwaarden. Dat gaf goede mogelijkheden tot geknoei. Men becijferde de export op basis van het aantal hectaren dat ten gunste van Duitsland werd gebruikt. Daarbij werd van elk produkt berekend hoeveel grond het kostte. Men knoeide bijvoorbeeld door vlees om te rekenen tot gerst. Bij gerst was er, stelde men, door kunstmestgebruik 30 procent minder produktie. Dus dan was die hectare minder waard. Een hoeveelheid gerst ging staan voor een grotere hoeveelheid land. Maar ook het vlees werd dan omgerekend in die grotere hoeveelheid land. Elke keer werd de hectarewaarde aangepast aan de nieuwe lagere cijfers. Hoe lager de nieuwe statistiek was, hoe meer hectaren er op papier werden geëxporteerd. Daardoor hadden Duitsers de indruk dat ze 7 à 8 procent kregen. Die cijfers gebruikte Louwes in het publiek en tegenover de Duitsers. Dat was ongeveer het dubbele van wat het werkelijk was.

De Duitsers hier wisten best dat het anders zat, maar niet de Duitsers in Berlijn. In mijn boek geef ik daarvan een voorbeeld. Een van de Duitsers op akkerbouw, Biel, zegt tegen een van de ambtenaren die de statistiek maken, dat zijn cijfers niet kloppen. En dan voegt hij eraan toe dat het hem niets kan schelen, maar dat als Berlijn erachter komt de ambtenaar tegen de muur gaat en niet hijzelf.

Kijk, de nuance maakt de geschiedenis interessant. Daarbij krijg ik een AH-Erlebnis. Bij De Jong is het allemaal zo voorspelbaar.

Hongerwinter

Kleio: In de beoordeling van de hongerwinter lopen De Jong en u minder uiteen.

Trienekens: Inderdaad. Dat heeft twee oorzaken. Ten eerste: het slachtofferschap is overduidelijk aanwezig. De Jong hoeft het niet te suggereren. Het slachtofferschap is helder en daarom kan hij er ook helder over schrijven. Het tweede is: er lag een goed werk, dat van Riter. Waar dat het geval is wil hij wel eens goede conclusies overnemen. Zijn werk is duidelijk beter op terreinen waar gezaghebbende anderen het onderzoek al hadden verricht.

Wel is er een groot verschil in de benadering van de hongerwinter. Het is duidelijk dat de vorstrijke winter en de spoorwegstaking de hoofdoorzaken van de honger in het westen vormden. Er lag genoeg voedsel in Oost-Nederland maar het kon niet worden vervoerd. Dat is ook bij De Jong impliciet wel te vinden, ofschoon daar het schuldig zijn van de Duitsers dik wordt aangezet. De Jong stelt minder vragen bij het uitroepen en aanhouden van de spoorwegstaking. Was dat allemaal wel zo verantwoord? Verder laat De Jong na de hongerwinter in perspectief te plaatsen. In Nederland stierven zo'n 10.000 mensen aan honger en koude. In Duitsland kwam in het eerste na-oorlogse jaar een miljoen mensen om van de honger. Dat bewijst eens te meer dat de chaos hier veel minder was en dat er veel minder mensen aan het productie-apparaat waren onttrokken. De hongerwinter kan gezien vanuit het Nederlandse volksbestaan niet als een nationale ramp beschouwd worden.

Kleio: Meestal wordt er toch gesproken van 16.000 slachtoffers van de hongerwinter?

Trienekens: Dat klopt. De Jong probeert daar natuurlijk 20 of 25.000 van te maken. Maar die 16.000 berusten op zich al op een hoge schatting, omdat daar de extra kindersterfte van vlak na de oorlog in zit en die was ook een gevolg van de slechte hygiëne. De extra-zuigelingensterfte vind je net zo goed in het bevrijde Brabant terug. Die is vlak na de oorlog in de hondsdagen, juli, augustus het hoogst. Bij warm weer is het effect van slechte hygiëne het grootst. De landelijke na-oorlogse zuigelingensterfte levert een veelvoud aan verloren levensjaren op in vergelijking tot de extra sterfte in de hongerwinter.

Discussie?

Kleio: Waarom bent u in uw dissertatie niet met De Jong in discussie gegaan?

De Jong en het bevrijde Zuiden

H.J.C. Termeer

Wie zich waagt aan een historisch onderzoek naar een onderwerp uit de geschiedenis van Nederland in de jaren 1940–1945, komt met De Jong en zijn *Geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* in een soort haat-liefde-verhouding te staan. Bewondering en dankbaarheid voor een zeer lezenswaardige eerste overzichtsgeschiedenis worden afgewisseld met verbazing en ergernis over feitelijke onjuistheden en omissies en met boosheid over de ontoereikende bronnenverantwoording.

Omdat De Jong een zeer gedetailleerd overzichtswerk heeft geschreven, is het in een onderzoeksverslag veelal ondoenlijk om met hem in discussie te gaan; dat is eigenlijk zo vaak nodig dat het eigen betoog erdoor ontwricht zou raken. Vandaar dat ik graag deze gelegenheid te baat neem om enkele belangrijke bezwaren naar voren te brengen.

Alvorens mijn ervaringen op dit punt uit de doeken te doen, wil ik kort ingaan op de algemene aard en opzet van het werk van De Jong. In de diverse delen, met name in het onlangs verschenen deel 13, *Bijlagen* en op een in oktober 1988 gehouden symposium is daarover het nodige te berde gebracht. Met die kennis van de beperkingen wat betreft aard, opzet en werkwijze, worden vervolgens de merites van deel 10a onder de loep genomen.

Beperkingen en kritiek

In zijn bijdrage aan het symposium van het Nederlands Historisch Genootschap over 'Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog' van 21 oktober 1988, getiteld 'Zelfkritiek', zette L. de Jong de onvermijdelijke beperkingen van zijn grote werk nog eens uiteen.¹ Die 'zelfkritiek' behelstde voornamelijk een beredeneerde verdediging

Trienekens: Ik zag daar geen enkele reden toe. Als ik dat zou doen, dan had ik wel op elke pagina kunnen zetten dat het er bij De Jong anders staat. Dan had ik geen leesbaar boek meer overgehouden. Dat is het belangrijkste. Maar in de tweede plaats vind ik De Jong zo onwetenschappelijk dat ik als wetenschapper geweigerd heb in mijn dissertatie met hem in discussie te treden. Hij doet nauwelijks moeite zijn onderzoeksresultaten controleerbaar te maken door bronvermelding. Hij levert geen bronnenkritiek, maar neemt voetstoots aan wat hij vindt. Hij bewijst niet, maar suggereert. Hij is inconsistent. Naast het uiterst negatieve beeld dat hij van Louwes schetst, laat hij bijvoorbeeld weten dat de Duitsers hem beschouwden als 'de legale leider van de illegalen' en maakt hij melding van zijn contacten met de illegale pers. Hij vraagt zich dan niet af hoe dit met zijn eigen uiterst negatieve oordeel te rijmen is. De Jong gaat niet wetenschappelijk te werk. Hij gaat niet methodisch om met de syste-

matische misleiding door alle betrokken partijen. Hij kiest niet voor een verklaring, maar voor een rechtsprekende geschiedschrijving. De advocaat van de duivel is daarbij niet aanwezig. Hij is pragmatisch, in de zin van doelgericht belerend. Voorop staat het oordeel over goed en fout. Ik geloof dat dat de belangrijkste reden is van zijn falen. Ik geloof daarom ook niet dat zijn werk op andere terreinen dan het mijne zo veel beter kan zijn.

Kleio: Kortom, het *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* is geen standaardwerk. De geschiedschrijving over de bezetting is nog niet voltooid.

Trienekens: Die is nog niet klaar. De geschiedschrijving moet opnieuw beginnen. Niet door met De Jong in debat te gaan. Dat moeten we laten liggen. Het werkelijke onderzoek moet met een schone lei beginnen. *Het Koninkrijk* is geen monument van de Nederlandse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Het is een monument

van het individuele en in zekere zin ook collectieve onvermogen om die oorlog reëel te verwerken. Daar vind ik het een monument van. En zo zal het ook eeuwenlang een monument blijven. Daar ben ik van overtuigd. Een monument van na-oorlogs onvermogen.

Kleio: Bedankt voor dit gesprek.

van de gehanteerde werkwijze en beperkingen. Gezien de opdracht tot het schrijven van een synthese van de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, kon van een uitputtende behandeling, het doornemen van alle bronnen en het verifiëren van gegevens uit de literatuur geen sprake zijn. Het resultaat is dan ook een overzichtswerk, dat gekenmerkt wordt door persoonlijk getinte keuzes; keuzes wat betreft de wijze

van behandeling, de selectie van bronnen en de wijze van bronnenverantwoording. De Jong ziet zijn werk dus niet als 'standaardwerk', maar als een eerste, uitgebreide synthese of 'totaalbeeld', zoals hij het zelf bij voorkeur noemt. Hij acht op talloze onderdelen aanvullend onderzoek mogelijk; dat onderzoek zou, aldus De Jong, wellicht zelfs tot geheel andere conclusies kunnen leiden dan hij zelf getrokken heeft.

Bij een beoordeling van het overzichtswerk van De Jong als geheel, maar ook van onderdelen daarvan, moet men dus de door hem gemaakte keuzes afwegen en zijn interpretatie zo mogelijk afzetten tegen de onderzoeksresultaten van anderen. Daarbij moet echter goed in het oog worden gehouden dat De Jongs werk op synthese gericht is, niet op uitputtende behandeling van alle deelthema's. Uit deze beperking volgt dat vakinhoudelijke kritiek niet zou mogen bestaan met kritiek op detailkwesties, maar zich zou moeten richten op de hoofdlijnen van het door De Jong opgeroepen totaalbeeld en de bronnenbasis waarop dat beeld rust. Alleen dat soort kritiek bevordert de discussie en draagt bij tot een beter begrip en gebruik van het werk van De Jong. Ik zal me hierna dan ook concentreren op twee hoofdthema's, te weten de behandeling door De Jong van het bevrijde Zuiden als geheel en van het onderwerp waarover mijn aanstaande proefschrift handelt, namelijk de rol van de voormalige illegaliteit in die periode, dat wil zeggen van september 1944 tot mei 1945.

Kenmerken van deel 10a

Het beeld dat De Jong in zijn deel 10a van het bevrijde Zuiden geeft, is het eerste algemene overzicht dat over dat onderwerp geschreven is.² Maar een synthese in de gebruikelijke zin van een samenvatting van de bestaande literatuur, is het niet. Die basis

zou ook nogal smal zijn geweest, want wetenschappelijk onderzoek naar die periode is nog betrekkelijk schaars en plaatselijk van karakter.³ De niet-wetenschappelijke produktie is weliswaar veel groter, maar deze bestaat voornamelijk uit werken die plaatselijk en anecdotisch van aard zijn of uit officiële verslagen van de werkzaamheden van nationale instellingen.⁴ Deel 10a is dan ook niet alleen gebaseerd op de (in hoofdzaak vóór 1970) verschenen literatuur maar voor het belangrijkste deel op ongepubliceerd materiaal: archiefstukken en persoonlijke getuigenissen, in de loop der jaren door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) verzameld.

Hoewel De Jong in deel 10a ongetwijfeld het meest gedetailleerde beeld van het bevrijde Zuiden tot nu toe heeft geleverd, kan dat door talloze feitelijkheden gedomineerde overzicht toch bezwaarlijk een totaalbeeld worden genoemd. Waar het aan ontbreekt is nu juist de synthese, dat wil zeggen een samenvatting, waarin de vele, zeer uiteenlopende ontwikkelingen op het terrein van de arrestatiekwesie, de zuivering, de politiek, de militaire en materiële situatie met elkaar in verband worden gebracht en worden verklaard. Bij gebrek aan een centrale vraagstelling volgt logischerwijs ook geen eindconclusie of samenvattende typering van deze periode als geheel.

In dat verband is het dan ook kenmerkend dat De Jong elke poging tot periodisering, dat wil zeggen tot indeling van de zeer veelzijdige stof in betekenisvolle chronologische parten achterwege laat. Hij ordent de historische materie op thematische wijze, behandelt per terrein de meest in het oog springende gebeurtenissen en laat het bij conclusies per thema. Voor een zo chaotische overgangperiode als die van het bevrijde Zuiden betekent dat dat de lezer wél van een aantal goed geschreven thematische stukken kan genieten en aldus met de belangrijkste problemen kennis maakt. Maar aan de laatste thematische inventarisatie gekomen, heeft hij nog steeds geen inzicht in de bijzondere aard van de hele periode en de bepalende fasen die daarin te onderscheiden zijn.

Typering en periodisering

Op grond van mijn eigen onderzoekingen kwam ik tot de volgende typering en periodisering.

Hét kenmerk van de periode van het bevrijde Zuiden was haar overgangskarakter: niet alleen de moeizame militaire en psychologische overgang van bezet gebied naar bevrijd gebied, maar ook die van bezettingsbestuur enerzijds en verzet en hulp door de illegaliteit anderzijds naar een regulier bur-

gerbestuur in een vrije maatschappij, zoals die tot 10 mei 1940 bestaan had.

In deze parallel lopende processen van na de bevrijding vervulden het Militair Gezag (MG) en de voormalige illegaliteit als gezaghebbende *Fremdkörper*, afkomstig uit respectievelijk Londen en de bezettingstijd, een centrale rol. In fasen werd de voormalige illegaliteit door het MG het horten en stoten vanuit een hoofdrol teruggedrukt in een bijrol. Zo vormden zij beiden actief en passief de wezenlijke en bepalende krachten in de overgangperiode van het bevrijde Zuiden. Hun positie en de invloed die zij uitoefenden, lijkt daarom bijzonder geschikt om te dienen als graadmeter van de mate van normalisatie in de maatschappij van na de bevrijding.

• Fase 1 – wilde fase

Als gevolg van de militaire ontwikkelingen verliep de bestuurlijke overgang in het bevrijde Zuiden bijzonder moeizaam en chaotisch. In de meeste plaatsen deed zich aanvankelijk een eerste 'wilde' fase voor van meest enkele weken na de bevrijding, waarin het centrale bestuursniveau, te weten het door de regering ingestelde MG, slechts een marginale rol speelde. De plaatselijke gestationeerde functionarissen van dat MG, de militaire commissarissen, baseerden hun gezag in eerste instantie voornamelijk op de aangebleven of teruggekeerde 'oude' bestuurders.

Daartegen kwam vervolgens de plaatselijke oud-illegaliteit in het geweer. Zij organiseerde zich in plaatselijke comité's en kante zich vooral tegen het uitblijven van een behoorlijke zuivering, met name van het overheidsapparaat en de politie. Doordat de arrestaties van politieke verdachten onder leiding stonden van oud-illegalen in de Binnenlandse Strijdkrachten (BS; een militair verband waarin leden van de Knokploegen, van de Raad van Verzet en van de OD en hun hulpkrachten uit de bevrijdingsstrijd samengingen), bestond er nog geruime tijd een 'dualiteit van de macht'.⁵ Die hield in dat het plaatselijke MG weliswaar de bestuursmacht uitoefende, maar geen greep kreeg op de door de BS beheerste arrestaties en overigens evenmin op de door de 'oude' bestuurders verwaarloosde ambtelijke zuivering. Voormalige illegaliteit en BS stelden in diverse gemeentes zelf burge-meesters aan of verwijderden door de autoriteiten aangestelde functionarissen en zij weigerden de arrestaties op te geven, zolang zij niet bij het bestuur en de zuiveringen werden ingeschakeld.

• Fase 2 – verzamel- en verkenningfase

Vervolgens, vanaf medio oktober tot en met eind november verlegde het MG zijn koers door op aansporing van de chef staf van het MG, generaal Kruls, de georganiseerde voormalige illegaliteit bij het beleid in te schakelen en een serieus begin te ma-

REDACTIE:
ANDRÉ DE NIJS
A. DE MUG
A. VAN KAAM

REDACTIE EN
ADMINISTRATIE
STATIONSWEI 35
'S-HERTOGENBOSCH

UITGEGEVEN DOOR „ONS VOLK“, „KATHOLIEK KOMPAS“
EN „DE ZENDER“

ONDER MEDEVERANTWOORDELIJKHEID VAN DE GEMEENSCHAP O.I.W.
NEDERLAND, AFDELING 'S-HERTOGENBOSCH

DE SCHIJNWERPER

...maer wat op 'sherten grond leyt
dat welt mij naar de keel.

GEMEENSCHAP
O.
I.
W.
NEDERLAND

 Wij richten ons

tot allen,

die tijdens de bezetting anti-Duits zijn geweest.

Anti-Duits

in theorie en praktijk, in denken en doen, in woord en handelen, in verzet tegen de overweldiger van ons land, in het afwijzen van zijn leer en wereldbeschouwing, in het niet nakomen van zijn voorschriften en het niet opvolgen van zijn verordeningen.

Wij richten ons tot allen,

die hun koper niet hebben ingeleverd, noch hun radio,

die weigerden aan winterhulp deel te nemen,

die de geëiste, maar voor een goed vaderlander, onaanvaardbare, verklaringen niet hebben getekend,

die er niet aan dachten, lid te worden van de voor hen bestemde organisaties,

die saboteerden om het Duitse oorlogspotentieel te verzwakken,

die om hun nationale houding moesten onderduiken,

die aan onderduikers onderdak, voedsel en kleding verschaften,

die terwille van ons volk als gijzelaars werden geïnterneerd of om hun vaderlandse gedragingen werden gevangen genomen,

die gevangenen en geïnterneerden of hun achtergebleven verwanten hebben geholpen,

die hen bevrijdden uit hun opsluiting,

die aan de Joden hun menselijkheid en hun christendom bewezen,

die uit vaderlandse motieven en uit overwegingen van algemeen belang aanslagen pleegden op anti-maatschappelijke personen,

die overvallen pleegden op treinen, gevangenissen, ziekenhuizen, distributiekantoren en allerlei andere instituten,

die inlichtingen verzamelden en spionage verrichtten ten dienste van ons vaderland,

die neergekomen piloten opnamen en mee hielpen wegvoeren,

die door hun werk in illegale pers of anderszins opwekten tot verzet en een morele steun waren voor velen,

die op alle mogelijke wijzen in of buiten organisatorisch verband, schijnbaar bovengronds of kennelijk ondergronds, in den strijd van ons volk actief hebben meegestreden.

Wij vragen hen:

Waarom hebt gij dit werk verricht, dat indruiste tegen de wetten door den bezetter uitgevaardigd, dat in zijn oog illegaal werk was en ook door ons gemakshalve zo wordt genoemd? Terwille van het risico? Terwille van een persoonlijk voordeel? Terwille van het avontuur? Neen.

Terwille van de toekomst van Nederland!

Wij stellen U

een tweede vraag:

Meent gij dat met de bezetting de verantwoording voor onze toekomst van Uw schouders viel?

Acht gij de toekomst van ons land veilig gesteld met de bevrijding?

Leeft in Uw bewustzijn niet de overtuiging, dat onze anti-Duitse solidariteit haar begin- en eindpunt vindt in onze gemeenschappelijke positieve instelling en in onze hechte samenwerking ten gunste van Nederland?

Zo ja,

Sluit U dan aan — nog vandaag en zonder uitstel — bij de gemeenschap O.I.W. Nederland, die geen bond van oud-strijders is, maar **tesamen met alle gelijkgezinde Nederlanders** wil medewerken:

- a. aan een vernieuwing van het gehele Nederlandse Volk in dankbaarheid en trouw aan Oranje, uitgaande van de eis van een gezonde volksinvloed, en op basis van de normen van Waarheid, Gerechtigheid en Naastenliefde, zoals deze in het Evangelie zijn gesteld en zoals deze ook in andere dan Christelijke overtuigingen worden aanvaard;
- b. aan de culturele, sociale en economische wederopbouw van ons land;
- c. aan de behartiging van de belangen van hen, die door hun principiële vaderlandse houding of handelwijze tijdens de bezettingsjaren, of door het vervullen van hun vaderlandse plicht als militair, schade hebben geleden, alsmede van hun nagelaten betrekkingen;
- d. aan de bevordering van het contact tusschen alle oud-illegale werkers in Nederland.

ken met de zuivering van overheidspersoneel en politie. Tijdens deze fase werden in diverse plaatsen aanvankelijk teruggekeerde burgerlijke functionarissen en onvoldoende krachtig optredende militaire commissarissen alsnog verwijderd en vervangen. De voormalige illegaliteit organiseerde zich

inmiddels voor het hele bevrijde gebied in de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN). De nog gebrekkig gecoördineerde BS bleef echter nog op veel plaatsen eigenmachtig arrestaties verrichten.

• **Fase 3 — conflictfase**
In september 1944 tot en met medio februari 1945 werd er onder druk van de toeneemende kritiek op BS en oud-illegaliteit op arrestatiegebied overeenstemming bereikt door de toppen van het MG, van de BS, van de GOIWN en van de politie in bevrijd

gebied. Maar die overeenstemming had voorlopig weinig resultaat omdat de tegenstellingen tussen GOIWN, BS, MG en koningin enerzijds en kabinet en 'oude' gezagsdragers anderzijds steeds scherpere vormen aannamen. Zij resulteerden eind januari 1945 in de verwijdering van het hoofd van de politie, procureur-generaal jhr. mr. E. Speyart van Woerden uit bevrijd gebied en in de val van minister Burger en kort daarop van het tweede kabinet-Gerbrandy. Het MG slaagde er in deze periode in om op het gehele bestuursgebied, dus ook op het terrein van de arrestaties, de touwtjes in handen te krijgen. De georganiseerde oud-illegaliteit stelde zich ten dienste van dat MG en werd plaatselijk en centraal ingeschakeld in adviescommissies en in uitvoerende organen, vooral op het terrein van opsporing en zuivering. De meeste oud-illegale leden van de inmiddels opgeheven opsporingsdiensten van de BS gingen over naar politieke opsporingsdiensten (POD) van het MG.

• Fase 4 — uitschakeling en frustratie

Vanaf medio februari (het laatste kabinet-Gerbrandy was aangetreden) tot de bevrijding van de rest van het land werd de voormalige illegaliteit in het defensief gedrongen (*fase van uitschakeling en frustratie*). Zowel de Staf MG als de plaatselijke militaire commissarissen verlegden hun aandacht meer en meer van de voormalige illegaliteit naar de 'oude' bestuurders en organisaties. Ook die werden nu volop ingeschakeld om de vele materiële en andere problemen de baas te worden. Van hun kant en van de zijde van de sterker wordende niet-oud-illegale pers klonk de roep om spoedige opheffing van het MG en om herstel van de bevoegdheden van de burgerlijke bestuursorganen steeds luider.

Het MG begon zich, mede vanwege zijn aanstaande taak in de nog te bevrijden gebieden, inderdaad langzaam maar zeker uit de burgerlijke bestuurszaken terug te trekken. Maar dat betekende veelal ook dat de invloed die de georganiseerde voormalige illegaliteit bij het MG op bestuurszaken, arrestaties en zuivering had verworven, merkbaar afnam. De ontevredenheid in oud-illegale kringen, daarover en over de daarmee gepaard gaande stagnatie in de zuivering (met name de economische collaboratie kon bij gebrek aan juridische regelingen niet worden aangepakt) groeide sterk. Dat de gematigde krachten in de leiding van de GOIWN erin slaagden de ontevreden achterban in de hand te houden, was voornamelijk te danken aan de zeer optimistische verwachting bij allen dat de radicaler geachte illegaliteit in het nog te bevrijden gebied na de bevrijding van het Noorden een vooraanstaande rol voor de voormalige illegaliteit als geheel zou opeisen.

De voormalige illegaliteit

In de reconstructie van De Jong speelt de georganiseerde oud-illegaliteit een veel bescheidener rol dan hiervoor werd geschetst. Als men deel 10a moet geloven, heeft zij in het bevrijde Zuiden slechts een geringe invloed gehad op het beleid van het MG en de koers van de regering, en dan nog voornamelijk in de eerste twee, drie maanden na de bevrijding. Ik zal hierna aan de hand van enkele belangrijke voorbeelden proberen te verklaren hoe en waarom De Jong tot dat beeld gekomen is en aangeven welke correcties mijns inziens noodzakelijk zijn.

De GOIWN wordt in acht pagina's behandeld onder de kop 'Vernieuwing'⁶ en getypeerd als een organisatie van oud-illegale werkers en een meerderheid van 'goede Nederlanders'. Zij was er volgens hem onder het mom van vage vernieuwingsgedachten voornamelijk op uit om de terugkeer van de 'oude', dat wil zeggen vooroorlogse gezagsdragers en van de 'oude' gezagsverhoudingen tegen te houden ten behoeve van vernieuwde figuren en structuren.

De BS krijgen veel meer aandacht. Zowel hun rol bij de massale arrestaties en bij de bewaking van politieke verdachten als ook hun militaire betekenis worden uitvoerig belicht.⁷

De in het bevrijde gebied overwegend oud-illegale pers komt in deel 10a als zodanig in het geheel niet aan de orde.

Dat de GOIWN er bij De Jong zo bekaaid afkomt, lijkt voornamelijk een gevolg van de bronnen, die hij gebruikt heeft. Van het beschikbare bronnenmateriaal van en over de GOIWN heeft hij slechts een fractie gebruikt, te weten vrijwel uitsluitend notulen van enkele vroege GOIWN-vergaderingen uit november en december, die wél op het RIOD aanwezig zijn.⁸ De daar niet aanwezige talrijke latere notulen en stukken van de GOIWN worden in deel 10a in elk geval niet genoemd en waarschijnlijk als gevolg daarvan komt de GOIWN in de beschrijving van ontwikkelingen na december 1944 niet of nauwelijks meer voor.

Dat eenzijdige gebruik van enkel de vroege notulen leidt ook verder tot vertekening in het beeld van de GOIWN. Uit het pas in januari 1945 tot stand gekomen ballotage-reglement blijkt namelijk dat de GOIWN enkel en alleen maar oud-illegale werkers als lid toeliet; andere 'goede Nederlanders' werden in de periode van het bevrijde Zuiden, dus in tegenstelling tot wat De Jong beweert, niet als lid aangenomen.⁹ Ook het ledental, waarnaar De Jong gist, is gewoon in de latere stukken van de GOIWN te vinden.

Een ernstiger gevolg van dat bronnengebruik is dat de belangrijke activiteiten van

Minister Van Heuven Goedhart lost het probleem der oud-illegale werkers op.

-Hij hoort er toch ook bij?
-Jawel, maar hij heeft al een baantje !

Kleio

de GOIWN: eerst bij de vestiging en versterking van het MG en vooral later in de strijd om de arrestatiebevoegdheid en bij de zuivering van overheidspersoneel en bedrijfsleven onvermeld of sterk onderbelicht blijven. Dat praktische werk werd op den duur inderdaad belangrijker dan het schermen met vernieuwingsidealen, maar het komt bij De Jong niet aan bod.

De BS krijgen, zoals gezegd, van De Jong wél veel aandacht. Daarbij leunt hij stevig (en veel meer dan uit de noten blijkt) op de studie van Van Ojen over dat onderwerp. Het enige serieuze punt waarop De Jong van Van Ojen afwijkt, heeft betrekking op de vraag, in hoeverre de BS uit voormalige illegalen bestond. Van Ojen is op dat punt erg vaag en gaat er min of meer stilzwijgend van uit dat de BS voor het overgrote deel uit de gelederen van de illegaliteit voortkwamen. De Jong daarentegen maakt een scherp onderscheid tussen de grotendeels niet uit het illegale werk afkomstige Bewakingstroepen (16.000 man) en de 'in hoofdzaak uit illegale werkers' samengestelde Stoottroepen (4000 man). Daarvoor baseert hij zich slechts op enkele contemporaine getuigenissen van buitenstaanders.¹⁰ De Jong noch Van Ojen deden dus onderzoek naar het 'illegale gehalte' van de BS, hoewel die informatie van groot belang is voor een goede beoordeling van de aanspraken van de BS en de GOIWN in de strijd om de arrestatiebevoegdheid. Mijn steekproefsgewijze onderzoek in de BS-archieven wees uit dat de oud-illegalen vooral te vinden waren in de staven van de Stoottroepen (ruim 50 procent) en van de Bewakingstroepen (circa 30 procent) en dat hun aandeel in de manschappen regionaal nogal varieerde, maar in de Stoottroepen veel kleiner was (6 à 16 procent) en in de Bewakingstroepen groter was (3 à 4 procent) dan tot dusverre werd aangenomen.¹¹ Die conclusie zou in elk geval zowel het massale voorkomen van wantoestanden bij de arrestaties en in de bewaarskampen alsook het alom hardnekkige vasthouden aan de arrestatiebevoegdheid kunnen verklaren.

Men kan De Jong allerm minst veronachtzaming van de voormalige illegaliteit verwijten. Integendeel, in deel 10a komt hij juist tot een belangrijke revisie in positieve zin van het beeld van de rol van de voormalige illegaliteit na de bevrijding. Hij toont namelijk aan dat de georganiseerde oud-illegaliteit en het MG in de strijd om de arrestatiebevoegdheid het gelijk aan hun zijde hadden door te stellen dat de politie zelfs in december 1944 nog onvoldoende gezuiverd was om alleen alle arrestaties te verrichten. Hij verwierpt daarmee terecht de eerder in de historiografie overheersende mening dat oud-illegaliteit en MG te ver gingen met hun eisen en er enkel op uit waren om hun

eigen positie ten opzichte van de regering te versterken.

Maar anderzijds gaat De Jong in zijn herwaardering van de rol van de voormalige illegaliteit naar mijn mening niet ver genoeg. Dat komt doordat hij, vooral als gevolg van zijn bronnenselectie naar het schijnt, niet echt een greep krijgt op het complexe verschijnsel van de voormalige illegaliteit en doordat hij de afhankelijkheid van het MG van haar steun onderschat. Ook dat komt doordat hij zich teveel uitsluitend baseert op publikaties en stukken van de MG-top en de regering en op de incomplete, in het RIOD aanwezige bronnen van de kant van de voormalige illegaliteit. Daardoor is hij vaak geneigd om de beteke-

nis van initiatieven van oud-illegalen te onderschatten of herkent hij in bepaalde, belangrijke initiatieven niet het oud-illegale element. Van beide geef ik hier een voorbeeld.

Oud-illegaliteit en MG

Eind september 1944 zond het Comité van Illegale Werkers (CIW) te Maastricht een verzoek aan de baas van de BS, Prins Bernhard, om de zittende Provinciale Militaire Commissaris (PMC) van Limburg te vervangen door 'een krachtig figuur ... aan wien door de Regeering de opdracht zou zijn te geven zijn gezag hier uit te oefenen in over-

INGEZONDEN STUK

HOE MOET HET NU EIGENLIJK?

— Wanneer een mens door de wildernis dwaalt, dan kan hij meermalen zien, hoe een aapje dat zich ontdekt voelt, vliegensvlug een boom beklautert, als ware het om de naaktheid en nietigheid van zijn billen te verbergen. Zo voel ik mij, als ik tegen onze bondgenoten over de wildernis van Nederland vertel, de wildernis van voor en na de bevrijding. Want eerlijk gezegd schaam ik mij er voor, dat hier in ons bevrijd gebied zo weinig gedaan wordt, ja zelfs wordt gesaboteerd, men is het nu eenmaal gewoon. Alles werkt voor het Militair Gezag en voor de voedselvoorziening en nog wordt er niets gedaan. — Er zijn mannen aan het roer die uit Londen zijn afgezakt, terwijl hier de mannen, die gedurende de vier jaren der bezetting hard gewerkt hebben, hun leven gewaagd voor God, Koningin en Vaderland, thans opzijgeschoven worden; gewoon genegeerd. Vier lange jaren hebben zij de zaak aan het draaien gehouden, zonder de heren die niets hebben ondervonden of meegeemaakt. Thans begint het spaak te lopen, de ontevredenheid neemt met den dag toe. Er moet een verandering komen en wij willen mensen aan het roer zien, die gedurende al de bezettingsjaren, voor de goede zaak gewerkt hebben en de toestand van ons volk kennen, wij willen geen koekoeksjong uit Londen, dat ons opzij drukt.

— Vele kerels die niets gepresteerd hebben zijn bij de N.B.S. en degenen die er jaren voor gewerkt hebben bedanken, omdat er zoveel zijn die niet waard zijn het lidmaatschap te dragen. Of men rijk of arm is, dat speelt geen rol, maar wel het soort. — Op vele plaatsen laat men N.S.B.'ers en pro-Duitsers vrij, en dan wordt er maar door de Engelsen geklaagd, dat er zoveel spionage bedreven wordt. — Verkeerde elementen bevinden zich ook nog in de zuiveringsorganen; zij, die vroeger met de moffen geheuld hebben, zijn thans voor Oranje.

— Wat groeit uit dit alles??? Revolutie!!! — Ik moest op het matje verschijnen omdat ik een pro-Duitse loeder het haar had afge-

knipt. Ik ben eens benieuwd of de moffen ook op het matje worden geroepen, die mij het haar hebben afgeknipt. Bah, ik walg van deze tijd.

— Wat gebeurt er met de Nederlandse vrijwilligers? Gaat U eens in Brussel 's-avonds naar de Ned.Milit. vereniging in Rue des Friepiers, dan hoort U daar het gekanker onder de vrijwilligers aan. Men wordt op de aanmeldingsbureaux van het kastje naar de muur gestuurd, je gaat voor de marine en komt bij het N.I.leger terecht, ze weten gewoonweg niet wat ze met je moeten aanvangen, het is gewoon een ronselarij. Er zijn jongens van de Org. Todt bij de vrijwilligers. Hoe is het mogelijk? Ik vraag mij af, waar de test voor nodig is. Een vrijwilliger, die bij de test precies zei waar het op stond, kreeg op zijn testbriefje "onbetrouwbaar". Thans is hij bij het Canadese leger ingedeeld. Er worden vrijwilligers afgekeurd, die vier jaar hun leven hebben gewaagd en die worden naar huis gestuurd met het gezegde:

"Wij kunnen U niet gebruiken."

Is het niet hemeltergend om terug te keren naar Nederland met de gedachte en de vraag: "Heb ik gewerkt om nu stank voor dank in ontvangst te nemen, heb ik daarom veel leed, gevangenis en concentratiekamp achter de rug; moet ik nu nog de revolutie tegemoet zien?" Moeten wij ons niet schamen voor onze bondgenoten, dat wij nog saboteren en er de kantjes bij aflopen, waar er toch werk in overvloed is. Beseffen de heren wel goed, wat wij in die jaren gepresteerd hebben, hoeveel er gevallen zijn, wat wij meegemaakt hebben, en hoevelen wij het leven gered hebben?

Wij, illegale werkers, waren in de vier bezettingsjaren goed om als koerier dienst te doen, gevaarlijk werk op te knappen en nu hebben ze ons niet meer nodig. Wij hebben immers de kastanjes uit het vuur gehaald. Het is een jaar geleden, dat mijn vriend in Utrecht voor het Duitse Obergericht ter dood veroordeeld werd. Samen zaten wij in dezelfde cel. Wij bespraken dikwijls de tijd van toen, en van na de bevrijding. Vier jaren lang werden we aangewakkerd door Radio-Oranje (wat ook goed is), maar het is op niets uitgelopen, het is een rommeltje!!! Ikzelf werd in Luik ter dood veroordeeld, doch ben na veel misère aan den dood ontsnapt. Nadat wij de plicht gedaan hebben als Nederlander, sterf je, of wordt je aan den dijk gezet.

"SJANG"

eenstemming met het CIW'.¹²

De Jong noemt dit verzoek terecht *'tekenend voor het tekort aan inzicht in de positie van generaal Kruls'* (deze was als chef staf van het MG bevoegd om een nieuwe PMC te benoemen, prins Bernhard niet) *'en niet minder tekenend voor de pretenties van het Comité'*.

Uit De Jongs weergave in deel 10a blijkt echter niet dat de pretenties van het CIW door de leiding van het MG wel degelijk gehonoreerd werden, want in tegenstelling tot wat De Jong beweert, werd de zittende PMC Vullingsh prompt vervangen door zijn assistent Schürmann.¹³ In deel 13 geeft De Jong weliswaar een feitelijke correctie¹⁴, maar de conclusie op grond van die onjuiste weergave, namelijk dat de inspanningen van het CIW voor een nieuwe, hen welgezinde PMC zonder succes bleven, blijft ongewijzigd.

Die foutieve conclusie is niet zonder belang, omdat De Jong zich bij de behandeling van personele mutaties in het burgerlijke en militaire gezag op lokaal niveau grote beperkingen oplegt. Voor een overzichtsgeschiedenis is het natuurlijk wel te begrijpen dat exemplarische behandeling wordt toegepast. Maar dan is het wel wenselijk dat de geselecteerde voorbeelden zowel correct als typerend zijn. Vast staat dat de voormalige illegaliteit zich in vele grotere plaatsen pas enkele weken na de bevrijding organiseerde. Dat gebeurde steeds met de bedoeling om het onder de teruggekeerde 'oude' burgerbestuurders doorgevoerde herstel terug te draaien en de tot dan toe uitgebleven zuivering van het overheidspersoneel alsnog aan te pakken. De werkelijke gang van zaken in Maastricht en soortgelijke door de voormalige illegaliteit bewerkstelligde mutaties in bijvoorbeeld de Mijnstreek (MG), Nijmegen (politie en burgerlijk gezag), bevrijd Zuid-Gelderland (MG) en Tilburg (MG) suggereren veeleer dat die comité's van oud-illegalen in veel gevallen succes hadden en dat het MG daar hen alsnog inschakelde om de tot dan toe uitgebleven orde en rust te kunnen herstellen.

Oud-illegaliteit en regering

De Jong staat terecht uitvoerig stil bij het Eindhovens Adres van 2 november 1944. Dat was een autoritair getint stuk waarin onder andere werd voorgesteld om de vroegere gemeenteraden en Provinciale Staten *'ook voor de verdere toekomst'* te vervangen door beperkte colleges, waarin enkel personen zouden zitten, die onder meer *'de mogelijkheid en noodzakelijkheid eener sterkere nationale binding op Christelijke grondslag erkennen'*. Dat naar koningin en regering in Londen gezonden stuk was on-

dertekend door dertien vooraanstaande Eindhovenaren en ontleende zijn belang aan het feit dat drie van de ondertekenaars, te weten dr. L.J.M. Beel, dr. G. Huysmans en ir. Th. Tromp, in het voorjaar van 1945 minister zouden worden.

De Jong behandelt dit adres als een van de vele politieke initiatieven, beschrijft de politieke en maatschappelijke achtergronden van de betrokkenen, maar gaat geheel voorbij aan het feit dat zeven van de dertien ondertekenaars oud-illegale werkers waren.¹⁵ Het was die achtergrond die dit gezelschap 'vernieuwers' nu juist gezag verschafte in Londen.

Datzelfde doet zich voor als hij de zuidelijke delegatie van 17 vernieuwingsgezinde personen doorlicht, die koningin Wilhelmina eind januari 1945 als 'zichtzending ministers' in Londen ontving en die door Beel, ir. F. Wijffels en jhr. mr. A. de Casembroot, alledrie oud-illegalen, was samengesteld. Niet vermeld wordt dat tien van de zeventien personen in die delegatie uit vroegere illegale werkers bestond; slechts in een enkel geval heeft De Jong daar weet van of vindt hij dat vermeldenswaard.¹⁶ Van de uiteindelijke zes nieuwkomers in het laatste, in februari 1945 aantredende, kabinet-Gerbrandy kwamen er niet minder dan vijf uit het illegale werk voort.¹⁷ Maar De Jong heeft wederom slechts oog voor hun vernieuwingsgezinde, politieke instelling en laat onvermeld dat het advies van de GOIWN ook die vijf personen als kandidaat-ministers noemde.¹⁸

De Jong behandelt de diverse initiatieven tot politieke vernieuwing, die van de GOIWN, die van Beel c.s. rond het Eindhovense Adres en die van De Quay, als stonden zij geheel los van elkaar. Maar bij nadere analyse van de personen achter die initiatieven en van de ideeën en plannen die zij propageerden, blijkt er sprake van een gemeenschappelijke illegale afkomst en van een grote mate van samenhang en inhoudelijke overeenkomst. De voorstellen van Beel c.s. (Eindhovens Adres) en van de GOIWN-voormannen behelsden namelijk een ingrijpende personele vernieuwing van het lokale en hogere bestuur op korte termijn. Als zodanig vormden zij de eerste, door de praktijk van het bevrijde Zuiden geïnspireerde aanzetten om een deel van de veelomvattende, maar in hoofdzaak theoretische 'vernieuwing' van De Quay en zijn tot afwachten gedwongen volksbewegingsgroep in daden om te zetten. De val van het tweede kabinet-Gerbrandy en de bemanning van het laatste kabinet-Gerbrandy vormden in dat opzicht de eerste bekroning op nationaal niveau van de gelijkgerichte politieke inspanningen van groepen uit de georganiseerde voormalige illegaliteit en van koningin Wilhelmina.

Conclusie

Samenvattend zou ik speciaal met het oog op de onderwijspraktijk willen bevestigen en benadrukken dat het bij deel 10a van het werk van De Jong gaat om een eerste, gedetailleerd overzichtswerk, om een inventarisatie en reconstructie van vooral die feiten, die vanuit nationaal standpunt belangrijk zijn en niet of nauwelijks om een synthese, waarin de periode als geheel getypeerd wordt en waarin verbanden gelegd worden en verklaringen worden gegeven. De bronnenbasis waarop die reconstructie rust is echter onvolledig. Zij is het resultaat deels van een persoonlijke keuze, deels van het al dan niet beschikbaar zijn van voorstudies of archiefmateriaal.

Die vooraf gegeven beperkingen hebben – dat werd hier vooral duidelijk voor de rol van de voormalige illegaliteit – uiteraard stevige consequenties voor de inhoudelijke behandeling. Onderwerpen waarover voorstudies bestonden, komen bij De Jong in het algemeen uitvoeriger aan de orde. Voor onderwerpen, die eerder nog niet bestudeerd waren, hangt de wijze van behandeling af van de vraag of De Jong zelf het onderwerp belangwekkend genoeg vindt en of hij bronnenmateriaal bij de hand heeft. Het ontbreken van een van beide leidt, zo bleek hier, tot een reconstructie die sterk te wensen overlaat of waarin het gevestigde beeld zonder kritiek wordt overgenomen.

De omvang die het werk van De Jong de laatste twintig jaar heeft aangenomen, wekt de indruk dat de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog nu wel afdoende beschreven is. Ik hoop dat dit artikel ertoe bijdraagt om die ook door De Jong niet gewenste mythe te ontzenuwen. Het blijft noodzakelijk om probleem-georiënteerd onderzoek te doen naar grote en kleine deelonderwerpen en deelaspecten. De Jongs werk zal daarbij ongetwijfeld als stimulans dienen. In positieve zin als kennismaking en verkenning, maar ook negatief, namelijk als voorwerp van kritiek. De resultaten van dat toekomstige onderzoek zouden nog wel eens verrassend kunnen zijn.

Noten

1. Zie ook de inleidingen in deel 1 *Voorspel* en in diverse andere delen; zie in het bijzonder in deel 13, *Bijlagen*, het hoofdstuk 'Verantwoording'.
2. L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10a, *Het laatste jaar 1*, 2 banden (wetenschappelijke uitgave), 's-Gravenhage 1980.
3. Zie de behandelde literatuur in A.F. Manning, 'Het bevrijde Zuiden: kanttekeningen bij het historisch onderzoek', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981), 184-203.
4. Te weten de betreffende delen van *Enquête-commissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Verslagen, Bijlagen, Verhoren*. delen I-VIII ('s-Gravenhage 1949-1956), het *Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de Bijzondere Staat van Beleg, 14 september 1944-4 maart 1946* ('s-Gravenhage 1948) en de monografie van G.J. van Ojen jr., *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 2 delen ('s-Gravenhage 1972).
5. Deze term is ontleend aan G. Madjarian, *Conflits, pouvoir et société à la Libération* (Parijs 1980), p. 84-86. Dat verschijnsel (dualité du pouvoir) was in Frankrijk overigens veel ingrijpender en hardnekkiger. Maar in het algemeen lijken de buitengewone omstandigheden in het bevrijde Zuiden meer overeenkomst te vertonen met de situatie na de bevrijding in Frankrijk en België dan met de vrij stabiele toestand na de bevrijding van heel Nederland vanaf mei 1945.
6. De Jong, *Koninkrijk*, 10a, 692-701.
7. Ibidem, hoofdstukken 8 (paragraaf o.d.t. De BS krijgen arrestatiebevoegdheid), 11 (Recruterende Stoottroepen) en 12 (Arrestatiebeleid).
8. Namelijk de verzameling GOIWN 1A, 1B en 1C.
9. Ballotagereglement GOIWN, d.d. januari 1945, Gemeentearchief Nijmegen, Collectie Kuin; vgl. De Jong, *Koninkrijk*, 10a, 700-701.
10. De Jong, *Koninkrijk*, 10a, 758-759.
11. Voorlopig manuscript van mijn aanstaande dissertatie *De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland*, hoofdstuk 4 'De Binnenlandse Strijdkrachten', p. 15.
12. De Jong, *Koninkrijk*, 10a, 696.
13. De Jong gaat er, waarschijnlijk in navolging van *Overzicht Militair Gezag*, p. 75, abusievelijk van uit dat Schürmann al meteen na de bevrijding PMC werd; Vullingsh bestond in zijn opvatting niet.
14. De Jong, *Koninkrijk*, 13, Overzicht van wijzigingen, deel 10a.
15. De Jong, *Koninkrijk*, 10a, 704.
16. Ibidem, 986.
17. Te weten Beel (lid GOIWN), Huysmans, ir. F. Wijffels (lid GOIWN), ir. Tromp (lid GOIWN) en prof.dr. J.E. de Quay. Huysmans had voor de financiering van het verzet gewerkt; De Quay had geschreven voor het illegale blad *Christofoor* en als raadsman van de LO (Landelijke Organisatie voor onderduikers) in Zuid-Nederland gefungeerd.
18. De Jong, *Koninkrijk*, 10a, 1008.

Boek van de maand

W. ten Have bespreekt:

René Kok, *Max Blokzijl. Stem van het nationaal-socialisme*. Sijthoff, Amsterdam 1988, 159 pp., prijs f 27,50.

Er is de laatste jaren sprake van een hausse in biografieën en biografische schetsen. Op zichzelf is dat alleen maar verheugend. Maar soms vraagt men zich af, wat de zin is van wéér een geïsoleerde publikatie over een marginale figuur van uiterst links of rechts, als het kan nog verbonden met de verschrikkingen van de oorlog. Ook de eerste bladzijde van de studie van René Kok over Max Blokzijl kan een dergelijke vraag doen rijzen:

'Er heerst een doodse stilte. De met het geweer te verrichten handelingen, laden, grendelen, richten worden door de commandant stilzweigend aangegeven en door de soldaten uitgevoerd. Even lijkt de tijd stil te staan. Dan klinkt het salvo. Het is vijf minuten voor zeven. De executie is voltrokken...'

De 140 bladzijden na deze dramatische zinnen laten echter geen enkele twijfel bestaan over de relevantie van deze studie. De auteur, medewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, heeft een heldere stijl. Hij heeft uitgebreid en zorgvuldig bronnenonderzoek verricht en – anders dan de geciteerde zinnen doen vermoeden – trekt op basis daarvan verantwoorde en sobere conclusies. Ook de hoofdpersoon voldoet aan de eisen, die het verschijnen van een dergelijk boek rechtvaardigen. Niet alleen was hij *'tijdens de bezetting de belangrijkste nationaal-socialistische propagandist en voor de meeste van zijn landgenoten symbool van het landverraad'*, ook zijn leven vóór 1940 was interessant genoeg om aandacht waard te zijn. Tenslotte biedt het verhaal nu en dan een verhelderende illustratie van de politieke posities van NSB en bezetter.

De carrière van Blokzijl

Max Blokzijl (1884-1946) begon zijn loopbaan als verslaggever bij het Algemeen Handelsblad. Interessant en vermakelijk is het, dat hij bij de krant kennis maakte met collega Jean-Louis Pisuise: beiden zochten het avontuur. In 1907 maakten ze, vermomd als Italiaanse straatmuzikanten, een reis door Nederland. Was dit aanvankelijk stof voor een reportage, spoedig besloten ze het

experiment voort te zetten. Tot de eerste wereldoorlog bleef het duo, waarvan Pisuise artistiek het meest op de voorgrond trad, bestaan. Daarna ging Blokzijl een andere weg. Naast het avontuurlijke en onburgerlijke trok hem ook het militaire en het nationale. Na zijn dienstdtijd, tijdens de mobilisatie, werd hij correspondent van het Algemeen Handelsblad in Berlijn. Tot in de jaren dertig is zijn politieke opstelling niet geprononceerd. Hij toonde een afkeer van de politiek in de Rijksdag, maar had tegelijkertijd kritiek op de vijanden van de Weimar-republiek.

Aanvankelijk was Blokzijl verbijsterd over de 'Machtergreifung' van de nationaal-socialisten. Het anti-semitisme veroordeelde hij.

Langzaam maar zeker paste hij zich aan en werd een voorstander van het regime. Kok suggereert, dat het sociaal-revolutionaire aspect van de nazi-leer, naast het nationale en militaire vertoon, hierbij een rol speelde. Bovendien waren er – hoe kan het anders? – opportunistische motieven. Blokzijl zou zijn motieven in het Berlijnse society-leven niet graag hebben willen opgeven. Vanaf 1935 was hij geheim lid van de NSB, maar pas na de bezetting van Nederland kwam hij – afgezien van enkele eerdere uitlatingen – openlijk voor zijn sympathieën uit.

Op verzoek van W. Janke, perschef van het Rijkscommissariaat, kwam hij begin 1941 naar Nederland. In juni van dat jaar werd hij hoofd van de persdienst van het nieuwe Departement voor Voorlichting en Kunsten. Naast Janke trad hij op als leider van de wekelijkse persconferentie voor hoofdredacteuren. Tevens werd hij waarnemend propaganda-leider van de NSB.

kleio

nummer 3/89
pagina's 24 en 25

Register op kleio

*Tijdschrift van de Vereniging van Docenten in Geschiedenis en
Staatsinrichting in Nederland (VGN)*

Jaargang 29/1988

ARTIKELEN

	nr./pag.
P. Bange, De Karolingische Renaissance: feiten en meningen.	8 3
B. Beenackers-Heeren, Het Hanckema-project.	7 15
J. Brouwer, Staatsinrichting in de basisvorming.	6 28
G. de Bruin, Willem III naar Engeland: een heugelijke gebeurtenis?	6 5
D. Creusen, Uit het leven gegrepen?	4 7
L. Dorsman, G.W. Kernkamp en het onderwijs in de historie.	3 10
L. Dorsman, Eenheid in Nederlands verleden?	7 22
P.F.M. Fontaine, Hitleriana II.	2 20
P.F.M. Fontaine, Hitleriana III.	4 19
P.F.M. Fontaine, Hitleriana IV.	8 20
P.F.M. Fontaine, Hitleriana V.	9 6
P. van Hees, Zeger Willem Sneller 1882–1950.	6 19
A. Huussen, 'William and Mary': alibi en business.	6 14
J. Paulussen, J. de Valk, M. Langenbach, Vakdidactiek mag niet verdwijnen.	6 25
S.H. Poppema, De Nieuwe Hollandse Waterlinie	1 4
P. Rietbergen, Een kwestie van smaak.	4 13
J. Schipper, Geschiedenis en ontwikkeling.	10 36
A. Tiessens-Mulder, M. Hoenkamp-Mazgon, Een geschiedenisproject in Voorburg.	7 4
J. Tollebeek, Colenbranders verhaal: de tragiek van een werker.	1 10
G. Trienekens, Over voeding, smaak en volksgezondheid in Nederland 1940–1945.	3 3
W. Troost, De Engelse godsdienstpolitiek van Willem III.	8 9
R. Turner, 'Dutch William' – een Britse visie op de Stadhouder-Koning.	6 3
D. van der Veen, Het voedingspatroon van arbeidersgezinnen sinds de zeventiende eeuw.	4 3
A. van Veldhuizen, Een dam in de Amstel.	7 10
J. Verberckmoes, Henri Pirenne en de charme van een nationaal verleden.	9 3
P. Vries, Hoe lang is Hitlers schaduw?	7 19
B. Weener, Boven-Digoel: concentratiekamp of deportatieoord?	8 15

RECENSIE-ARTIKELEN

	nr./pag.
P. den Boer, Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de Geschiedbeoefening in Frankrijk 1818–1914 (B. Bouwman).	4 25
A.W.J. Camijn, Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland 1814–1914 (G. de Groot).	7 30
D. Huber, Rinske en de stoomtram (C. v.d. Kooy en I. Sjouken).	10 34
E. Jonker, De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat (D. Verkuil).	9 24
C. Lorenz, De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis (E.M. Janssen Perio).	2 33
S. Schama, Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw (A. v.d. Lem).	3 24
J.L. van Zanden, De industrialisatie in Amsterdam (G. de Groot).	7 30

LESMATERIAAL EN TIPS

B. Beenackers-Heeren, Het Hanckemaproject	7 15
H. v. Duijsen, De eerste wereldoorlog en de inflatie 1914–1923.	2 27
A.J.L. van Hooff, Geschiedenis in beeld.	8 26
A. de Jongh, H. Schrijnemakers, 'Heren van stand' – computerprogramma.	2 17
H. van Koolbergen, N. Juist, Op zoek naar het verleden?	9 22
Duik eens achter de computer.	
F. Nuytens, Over eten moet je niet alleen maar lezen.	4 23
J. Raven, Oorlog en oorlogsherinneringen.	3 23
T. Roodhuyzen, Veldstudiecentrum Hei- en Boecop.	7 27
I. Steen, Th. van Vugt, Kleio kan 't met de computer!	2 12
A. Tiessens-Mulder, M. Hoenkamp-Mazgon, Een geschiedenisproject in Voorburg.	7 4
G. Twickler, De herdenking van de Tweede Wereldoorlog.	6 32
J. Schipper, Geschiedenis en ontwikkeling.	10 36
A. van Veldhuizen, Een dam in de Amstel.	7 10
C. Wets, Rollenspel over de reformatie.	1 28
A. Wilschut, Het gebruik van gegevensbestanden.	2 3

CSE

Het CSE 1990	3 18
Het CSE 1988: het slechtste examen sinds jaren (K. Klok, F. Timmermans, R. Hendriks, W. Rongen, B. Pel)	6 24
Het CSE Lbo/Havo in tabellen (A. Rood-Sengers).	7 25

KLEIO-DIDACTICA/KATERN

Commissie Havo/Vwo, De 4/5 Havoleerling en het geschiedenisonderwijs (Kleio-katern 3)
H. Krips, Honderd jaar landbouwgeschiedenis, 1880-1980 (Kleio-didactica 15).

KLEIO-KRANT

Ieder nummer van Kleio bevat de Kleio-krant, met verenigingsnieuws en actualiteiten samengesteld door T. Bogaerts.

VARIA

K. Bogaerts, J. van der Leeuw-Roord, I. Veldhuis-Meester, Kleio-gesprek met Nico Maarsen, Harriët Mulkens, Wim Kattenberg en Will Bouwman.
K. Bogaerts, G. Peek, Kleio-gesprek met Marlies Bitter en Bart Munsters.
T. Bogaerts, C.G. van der Kooij, Kleiogesprek met Talea van der Wal en Dieky Dieben.
Commissie COMIGO, VGN-jaargeschenk.
S. van Ernst, P. Hoek, Met de VGN naar China.
G. Koppert, Excursie langs de restanten van de NHW.
H. Lambooy, De BRUG afgemaakt.
M. Otten, Volwasseneneducatie in de vierde versnelling

nr./pag.

In Kleio 3

in Kleio 5

1 16

2 7

10 31

10 3

7 28

2 23

3 15

1 21

RECENSIES BOEKEN – ALGEMEEN

nr./pag.

Algemeen

Philippe Ariès, Het beeld van de dood (A.J.L. van Hooff) 9 33
Philippe Ariès, Het uur van onze dood (A.J.L. van Hooff) 9 33
Philippe Ariès en André Béjin (red.) Westerse seksualiteit. Een bijdrage tot de geschiedenis en sociologie van de seksualiteit (A.J.L. van Hooff) 8 38
Jan Baars, De mythe van de totale beheersing. Adorno, Horkheimer en de dialektiek van de vooruitgang (L. Dorsman) 9 29
K. van Berkel, Renaissance der cultuurwetenschap (A.J.L. van Hooff) 4 35
J.W. Bezemer, Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnev (F.R. Kat) 9 31
W. Brulez, Cultuur en Getal. Aspecten van de relatie economie-maatschappij-cultuur in Europa tussen 1400 en 1800 (D. Verkuil) 4 36
H.A. Diederiks e.a., Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat: de modernisering van West-Europa sinds de 15e eeuw. (H. Hillebrand) 9 31
Peter Gay, Freud voor Historici (B. Bouwman) 9 28
Lambert J. Giebels, Ontwikkeling van het democratisch denken. Democratie: participatie en delegatie. (J. Brouwer) 6 37
De Grote Winkler Prins Wereldatlas (G. Peek) 1 30
Max Horkheimer, Theodor Adorno, Dialektiek van de Verlichting. Filosofische fragmenten (L. Dorsman) 9 29
Wilfried Koch, De Europese bouwstijlen. (E. Lewin) 4 34
L.B. Venema (red.), Islam en macht. Een historisch-antropologisch perspectief (R. Meijer) 6 40
Gerlof Verwey, Door de Muzen aangeraakt, een viertal historische schetsen. (A.J.L. van Hooff, K. Torremans) 9 33
H.L. Wesseling, Vele ideeën over Frankrijk (C. Bol) 10 41
L.J. Zimmerman, Politieke economie van Plato tot Marx (A.C.A.M. Bots) 9 32
Oudheid
F. van Dijk-Hemmes (red.), 't Is kwaad gerucht als zij niet binnen blijft. Vrouwen in oude culturen. (V. Poels) 1 33
Jamblichus/Porphyrius, Leven en leer van Pythagoras. (A.J.L. van Hooff) 9 35
Middeleeuwen
W. Blockmans, Een middeleeuwse vendetta, Gent 1300. (D.A. Berents) 1 35
Jacques Le Goff, De cultuur van middeleeuwen Europa. (M. de Roos) 9 30
Fred Kloek, De pauselijke banvloek, een geestelijk wapen in de middeleeuwse politiek (W. Rongen) 1 36
R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, Gewone mensen in de middeleeuwen, bundel studies aangeboden aan F.W.N. Hugenholtz ter gelegenheid van zijn afscheid. (D.A. Berents) 1 35

RECENSIES METHODEN

J.C.H. Blom, Een onmogelijke taak. Bespreking van: *De wereld sinds 1870*
Gamma. Geschiedenis voor de bovenbouw
Op weg naar 2000. De geschiedenis van 1870 tot heden
Geschiedenis na 1848.
Commissie PA-BO, Consumentenrapporten van de basisschoolmethoden:
Geschiedenis in onderwerp en opdracht
Bij de tijd
De tijd zal het leren
B. Engbers, *Merlijn Lbo/Mavo*

9 12

10 6

1 23

Weerwoord naar aanleiding van de besprekingen
Reactie van *Merlijn* (J. Brouns).
Reactie van *Gamma geschiedenis* (H. Ulrich).
Reactie van de auteurs van *Op weg naar 2000* (M.G. Hoogstraaten).
Reactie van *De wereld sinds 1870* (J.W. Oerlemans)
Reactie van *Bij de Tijd* (J. den Otter)
Reactie van de werkgroep van *De tijd zal het leren* (W. Bosland).

1 27

9 20

9 20

9 21

10 22

10 30

RECENSIES TIJDSCHRIFTEN

'Ernst en ironie. Over Ironie, Geschiedenis, Politiek en Kunst'. *Groniek* 100. (D. Verkuil)
Holland, nr. 1 t/m 3, 20e jaargang (K. Klok)
JSW, nov. 1987 (H. Mulkens-Harmeyer)

6 35

10 41

4 29

	nr./pag.	RECENSIES BOEKEN — NEDERLAND	nr./pag.
<i>Nieuwe geschiedenis</i>			
M. Baxandall, Schilderkunst en leefwereld in het Quattrocento. Een inleiding in de sociale geschiedenis van de picturale stijl. (P. Schröder)	4 35	<i>Algemeen</i> Jur Algera, Hoe ons land geregeerd wordt. (J. Brouwer)	6 36
Jean-Anthelme Brillat-Savarin, Het wezen van de smaak. Overpeinzingen van een negentiende eeuwse fijnproever (T. Bogaerts)	4 37	L.J. Bal e.a., Van initiatief tot wet. (J. v.d. Leeuw-Roord)	9 28
Judith C. Brown, Onkuise handelingen. Het leven van een lesbische non in Italië tijdens de renaissance. (P. Bange)	1 34	S. Bartlema, A.W. Huizer en M. Huizer, Burgers en besluitvorming. Staatsinrichting in historisch perspectief. (J. Brouwer)	6 36
Hans-W. van Helsdingen, Politiek van de dood. Begraven tijdens de Franse revolutie. (A.J.L. van Hooff)	9 33	J.W. van Deth en J.C.P.M. Vis, Kernthema's Politieke Vorming. (J. v.d. Leeuw-Roord)	2 39
Barbara Ketcham Wheaton, De smaak van het verleden. De Franse keuken van 1300 tot 1789. (T. Bogaerts)	4 38	P. Don, Kunstreisboek Noord-Holland. (H. Lambooy)	7 37
Bernard Quillet, Christina van Zweden, een uitzonderlijke vorst. (J.S.A.M. v. Koningsbrugge)	8 32	J.H.N. Elerie, M.A.W. Gerding, J.W.H. van Ginkel, Drenthe en zijn Landschap, de geschiedenis van het Drentse landschap van prehistorie tot heden. (H. v.d. Veen)	4 32
Magdi Tóth-Ubbens, Verloren beelden van miserabele bedelaars. Leprozen-armen-geuzen. (A.W.F.M. v.d. Sande)	8 29	Willem Frijhoff en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), Nederland Betoverd. (J. v.d. Leeuw-Roord)	6 40
<i>Nieuwste geschiedenis</i>			
Wim Bot, Generaals zonder troepen. Het comité van revolutionaire marxisten, zomer 1942—mei 1945. (D. Verkuil)	4 31	M. Grever e.a. (red.), 'Van onze oudtantes... Vijf historieschrijfsters in woorden beeld'. (E. Marrenga)	1 35
Ria Christens en Koen de Clercq, Frontleven 14/18; Het dagelijks leven van de Belgische soldaat aan de IJzer. (R. Kleingeld, A. Mens)	8 35	Peter Hintzen, Het verleden spreekt mee. Rondgang door de vaderlandse galerij. (P. van Hees)	1 31
Hans Magnus Enzenberger (red.), Tausend Ganz Normale Jahre. Ein Photoalbum des gewöhnlichen Faschismus von Otto Weber. (D. Verkuil)	1 32	Ineke Jonker, Huisvrouwenvakwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. (J. v.d. Leeuw-Roord)	1 33
Michail Gorbatsjov, Perestrojka. Een nieuwe visie voor mijn land en de wereld. (F.R. Kat)	2 41	R.E. Kistemaker (red.), Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu. (F. Dieteren)	9 35
Liang Heng, Judith Shapiro, Zoon van de revolutie. (J. Harderwijk)	8 38	Cees van der Kooij, Allemaal burgers. Staatsburgerlijke vorming in de basisschool. (J. Brouwer)	6 35
Rob Kroes, Maarten van Rossum (ed.), Anti-Americanism in Europe. European contribution to American studies XI. (D. Verkuil)	8 36	Herman Lambooy, Getekend land. Nieuwe beelden van Hollands Noorderkwarties. (J. v.d. Leeuw-Roord)	7 37
Roger Lampaert, Modder voor het vaderland; De ongrijpbare stad; Ypres Salient 14/18. (R. Kleingeld, A. Mens)	8 35	P. Luykx en N. Bootsma (red.), De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw. (J. Harderwijk)	1 31
Arend Lijphart, Machtsdeling. De oplossing voor Zuid-Afrika? (M. Kuitenbrouwer)	1 32	J.R. Magendans en P.J.W.M. Schulten, Onderdelen van het Spuikwartier. Opgravingen aan het Spui. (J. v.d. Leeuw-Roord)	7 36
Ulrike Puvogel, Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus. (C. v.d. Kooij)	4 29	John Muller en Maarten Valken (samenstellers), Kroniek van Nederland. (J. v.d. Leeuw-Roord)	2 40
T. Toranska, Alle middelen waren geoorloofd. Poolse stalinisten verbreken het zwijgen. (C. Bogaerts)	4 29	S.B. van Raay, W.P. Spies en R. van Zoest, 'Tot hun Contement gemaect'. Het kunstbezit van de Hoogheemraadschap van Rijnland. (K. Torreman)	7 39
Robert Vandeputte, Sociale geschiedenis van België 1944—1985. (J. Tollebeek)	7 41	Maurits van Rooijen (red.) Steden en hun verleden. Wandelen door twaalf steden. (J.E.A.L. Struick)	7 34
Ewald van Vugt, De val van Bali. (A.P. Venema)	8 35	C. Schmidt, Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500—1950. (K. Torreman)	10 42
Zhang Xinxin, Sang Je, Mensen in China. Openhartige Chinezen over zichzelf. (J. Schipper)	8 32	<i>Middeleeuwen</i>	
		L. Breure, Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de 14e en 15e eeuw. (A.J.L. van Hooff)	9 33
		E.H.P. Cordfunke, Gravinnen van Holland, huwelijk en huwelijkspolitiek van graven uit het Hollandse huis. (D.A. Berents)	8 30

	nr./pag.			nr./pag.	
<i>Nieuwe geschiedenis</i>					
H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), Pieter de la Court in zijn tijd 1618–1685. Aspecten van een veelzijdig publicist. (A.W.F.M. v.d. Sande)	9	35	J.P. Duyverman, Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay. Dienaar des Konings 1806–1876. (P. van Hees)	10	42
Dr. R.E. de Bruin, Burgers op het kussen: volkssouveriniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795–1813. (H. Schrijnemakers)	4	36	Th.L.M. Engelen, Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850–1960. (P.D. 't Hart)	7	35
Dorothee Cannegieter en Diederike van Dorsten-Timmerman, Sir Philip Sidney, 1554–1586. (K. Torreman)	9	34	M. Gus, A. Leslie, Herinneringen aan Anne Frank. (T. Bogaerts)	3	30
Het dagboek van Sir Matthew Decker. Een Nederlandse Engelsman over Nederland in 1748 en een overzicht van de buitens in de 18de eeuw. Van commentaar voorzien en bewerkt door dr. A. Doedens, L. Mulder en A.C. Bijsmans. (H. Epema)	8	37	Koos Groen, Ineke Hilhorst, 40 Jaar na dato. (H.J.C. Termeer)	4	31
Jhr. A.J. Gevers, A.J. Menesma, Over de hobbelde bobbelde heyde, Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drente en Friesland in 1732. (H. v.d. Veen)	4	33	Gert Hekma, Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland. (W. Braamhorst, M. Wogens)	8	39
E. Hartkamp-Jonxis (red.), Sits: Oost-west relaties in textiel. (K. Torreman)	7	38	Joop Hulsbus, En de zon werd rood. De ondergang van Nederlands-Indië en de hel van de Birma spoorweg 1941–1945. (T. Stevens)	4	31
Ulla Jansz e.a. (red.), Vrouwenlevens 1500–1850. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 8. (V. Poels)	8	30	S.W. Jackman, De Romanov Relaties. Uit de privé-correspondentie van Anna Paulowna en haar familie. (J. v.d. Leeuw-Roord)	8	35
Elisabeth Keesing, 'Het volk met lange rokken'. Vrouwen rondom Constantijn Huygens. (J. Hokke)	8	31	J.G. Kikkert, Wilhelmina. Vorstin tussen verleden en toekomst. (J. v.d. Leeuw-Roord)	8	31
J.G. Kikkert, Gespannen stilte. De Patriotten en het einde van de republiek 1780–1795. (J. v.d. Leeuw-Roord)	2	41	Dr. P. Kooy, Groningen 1870–1914; sociale veranderingen en economische ontwikkelingen in een regionaal centrum. (B. Boivin)	7	35
W.A. Knoops en F.Ch. Meyer, Goejanverwellesluis. De aanhouding van de prinses van Oranje op 28 juni 1787 door het vrijkorps van Gouda. (J. v.d. Leeuw-Roord)	2	42	J.H. Kruizinga, Op de bres voor de vrijheid. (H. v. Duijsen)	3	29
J.F. Muller, Uitvoerig verhaal van alle feyten en schelmstukken. (G.O. v.d. Klashorst)	8	29	Het Den Haag van Louis Couperus. Samengesteld door Ernestine Kossmann. (C.M. Nigten)	4	34
B. Pol, De Amsterdamsche Lichtmis of zoldaat van fortuin. (G.O. v.d. Klashorst)	8	29	Rob Nieuwenhuys, De mythe van Lebak. (M. Kuitenbrouwer)	8	34
J.C. Weyerman, Het vermakelijk wagenpraatje. (G.O. v.d. Klashorst)	8	29	G. Offermans, De Oosterpoort; de geschiedenis van een 19e-eeuwse woonwijk in Groningen. (B. Boivin)	7	35
Joan Derk van der Capellen, Aan het volk van Nederland. Het patriottisch program uit 1781, ingeleid en geannoteerd door H.L. Zwitzer. (A.J.L. van Hooff)	2	42	P.J. Oud, Honderd jaren: een eeuw staatkundige vormgeving in Nederland 1840–1940. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door Dr. J. Bosmans. (D. Verkuil)	4	37
<i>Nieuwste geschiedenis</i>					
J. van Baal, Ontglipt verleden tot 1947: Indische bestuursambtenaar in vrede en oorlog (J. van Goor)	8	34	G. Puchinger, Abraham Kuiper, dl. 1. De jonge Kuiper (1837–1867). (P. van Hees)	7	39
Jan Breman, Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de groot-landbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw. (J. Harderwijk)	8	33	H.Q. Röling, De Tragedie van het Geslachtsleven. Dr. J. Rutgers (1850–1924) en de Nieuwe Malthusiaanse Bond. (J. v.d. Leeuw-Roord)	8	39
J. de Bruijn (red.), Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880–1940. (P. van Hees)	7	39	J. Stellingwerff, Dr. Abraham Kuiper en de Vrije Universiteit (P. van Hees)	7	39
J. de Bruijn, Abraham Kuiper. Leven en werk in beeld. Een beeldbibliografie. (P. van Hees)	7	39	Dr. P.R.D. Stokvis, De Wording van Modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog. (J. v.d. Leeuw-Roord)	7	36
Harmjan Dam, De NSB en de Kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931–1940. (S.Y.A. Velenga)	4	30	G. Teitler en P.M.H. Groen (red.), De politionele acties. (T. Stevens)	8	32
Adrienne Dercksen en Loes Verplanke, Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914–1970. (G. de Groot)	1	37	N.K.C.A. in 't Veld, De SS en Nederland. (H.J.C. Termeer)	4	30
IN 'T KORT					
Ieder nummer van Kleio bevat de rubriek 'In 't kort', waarin nieuw verschenen boeken worden signaleerd door K. Torreman.					

Inmiddels had hij zijn eerste radiopraatje met propaganda voor de nationaal-socialistische zaak al gehouden. Op de dag na de bevrijding sprak hij voor het laatst: bijna 800 maal had hij intussen het Nederlandse volk met zijn geslepen propaganda bewerkt. In 1946 werd hij als eerste Nederlandse nationaal-socialist terechtgesteld.

Propaganda

Blokzijls bekwaamheid uitte zich vooral in zijn quasi-persoonlijke benadering van de luisteraar. In het begin probeerde hij twijfelende landgenoten te overtuigen met wat hij als nuchtere waarheid presenteerde. Een speciale doelgroep vormde voor hem de jeugd, die hij ook op bijeenkomsten van de Nationale Jeugdstorm toesprak. Aangekondigd als 'oom Max' trok hij daar sterk de aandacht. Ook zijn radiopraatjes konden zich in een grote belangstelling verheugen. Toch heeft hij waarschijnlijk weinig 'bekeeringen' teweeggebracht. Niet alleen Radio Oranje en de illegale pers maar ook duizenden individuele Nederlanders reageerden, vaak woedend, op zijn propaganda. Na Stalingrad richtte hij zich vooral op de eigen achterban.

De derde groep

De beschrijving van de reacties uit die achterban is een van de passages, waarin het boekje van Kok uitstijgt boven een simpele levensschets. Onmiskenbaar blijkt daaruit het isolement van individuele NSB-ers in de Nederlandse samenleving. Dergelijke passages maken ruimschoots goed, dat de lezer soms tevergeefs wacht op nadere verklaringen van – bijvoorbeeld – opvallende wendingen in het leven van Blokzijl. Een enkele keer waagt de auteur zich aan een wat meer algemene uiteenzetting. De aanleiding is Blokzijls aanvankelijke doelstelling zijn propaganda vooral te richten op de twijfelende, zich op een afstand houdende middengroep, de 'derde' groep (p. 77-79). Hier refereert Kok bovendien aan de geschiedschrijving van L. de Jong.

Naar aanleiding van de vraag of deze 'derde groep' werkelijk heeft bestaan, constateert de auteur, dat deze in De Jongs *Koninkrijk* niet aan de orde komt. Om dat te verklaren verwijst hij naar De Jongs 'goed-fout perspectief', waarop J.C.H. Blom de aandacht heeft gevestigd. Het 'politiek-moreel oordelen' heeft volgens Kok het zicht op de tussengroepering ontnomen. Anders was dat bij de Amerikaanse historicus W. Warmbrunn, die in 1961 schreef over de 'aanpassingsgeest' onder een deel van de bevolking. Kok stelt dat deze benadering pas vijftien jaar later navolging kreeg, toen E.H. Kossmann de term 'accommodatie' introduceerde. Kok kan in twee bladzijden nauwelijks meer doen dan de kwestie aanstippen. Dat is hem niet aan te rekenen. Slechts een enkele kanttekening is hier op zijn plaats. Het is de vraag of Kok zich gerealiseerd heeft, dat Warmbrunn's 'aanpassing' en Kossmann's 'accommodatie' betrekking hebben op de begintijd van de bezetting: een periode die juist eindigt, als Blokzijl zijn eerste radiopraatje houdt (februari 1941!). Iets anders is de passiviteit van een groot (het grootste?) deel van de bevolking gedurende de gehele bezettingstijd. Men kan niet volhouden, dat L. de Jong hier niet op wijst. Deze passiviteit hield nog geen neutraliteit in, zoals Blokzijl meende (of voorgaf te menen). Vandaar dat zijn propaganda uiteindelijk toch weinig effect

had. Wel kan het 'goed-fout perspectief' ertoe leiden, dat de belangstelling van de geschiedschrijver zich niet in de eerste plaats richt op de groep in het midden. De grootste beperking van het blikveld levert dit op voor de periode vóórdat de 'goed-fout consensus' tot stand kwam. In De Jongs beschrijving van de begintijd van de bezetting is de schijnwerper vooral gericht op de vraag, wie in het licht van de gehele bezettingstijd al meteen de juiste of (eventueel voorlopig) een onjuiste houding aannam. Een voorbeeld is de wijze waarop De Jong de secretarissen-generaal introduceert. Hun houding in het voorjaar van 1940 wordt direct geplaatst tegen de achtergrond van de diepste dieptepunten van de volgende bezettingsjaren. Natuurlijk valt een dergelijke beoordeling te verdedigen. Waar het hier om gaat, is dat op die manier de aandacht niet in de eerste plaats gericht is op een verklaring van het gedrag in die maanden. In het algemeen heersten in die tijd verwarring, onzekerheid en een neiging tot aanpassen aan de omstandigheden. Mede dankzij Kok kunnen wij constateren, dat het achteraf gelukkig is, dat 'de geslepen propagandist' Blokzijl niet al in juni 1940 met zijn radiopraatjes is begonnen.

Ideetje misschien...?

Karin Loggen en Iris Steen

VROUW EN WERK IN CIJFERS: een bestandsprogramma bij het eindexamenonderwerp 'de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929-1969'.

In het kader van het NIVO-project is met behulp van het programma PC-file, een bestandsprogramma gemaakt rond het eindexamen 1990. Het bestand bevat statistische gegevens over werkgelegenheid van vrouwen, vrouwenlonen, beroepen waar vrouwen in werkzaam waren, maar ook demografische gegevens. Dit alles voor zowel Nederland als de VS over de periode 1920-1971.

Het programma zal in de loop van dit schooljaar door NIVO op alle scholen voor voortgezet onderwijs verspreid worden. Het programma kan als geheel of in onderdelen gebruikt worden bij de voorbereiding op het eindexamen, maar kan ook dienst doen bij de behandeling van allerlei sociaal-economische onderwerpen uit de 20e eeuwse geschiedenis, zoals de crisis, de Tweede Wereldoorlog en de jaren '50 en '60.

In onderstaand artikel wordt het programma '*Vrouw en werk in cijfers*' nader toegelicht.

Vakinhoudelijke achtergrond

'Get a war job' was de slogan waarmee de Amerikaanse vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog werden opgeroepen om de arbeidsmarkt te betreden. De mannen waren naar het front in Europa of de Pacific vertrokken en vrouwen moesten de opengevallen plaatsen bezetten. Vooral in de oorlogsindustrie waren ze hard nodig.

De propaganda waarin 'Rosy the Riveter' centraal stond, suggereert dat vrouwen massaal hun huishouden verlieten om in de oorlogsindustrie te gaan werken. Terwijl diezelfde propaganda ons de indruk geeft dat vrouwen na afloop van de oorlog weer dolblij waren dat ze konden ophouden met werken. Maar hoe zat het in werkelijkheid? Gingen er inderdaad zoveel vrouwen in de industrie werken? En wat waren dat voor vrouwen: gehuwde vrouwen die tijdens de oorlog voor het eerst de arbeidsmarkt betraden, of jonge meisjes die toch al een baan hadden en nu ander soort werk gingen doen? Werkte de oorlog als een katalysator, of zette een eerder begonnen ontwikkeling, namelijk de toenemende arbeids-

participatie van vrouwen, zich gewoon voort.

Een manier om die vragen te beantwoorden is het bestuderen van statistieken. Hoeveel vrouwen werkten er nou precies vóór, tijdens en na de oorlog en in welke sectoren werkten ze? Het statistisch materiaal geeft antwoord op die vragen en onderbouwt interpretaties. Ook vragen en interpretaties ten aanzien van de crisis (in hoeverre hadden vrouwen ervan te lijden), de jaren '50 (nam het aantal werkende vrouwen tijdens de 'babyboom' af?) en de jaren '60 (gaan er meer vrouwen werken onder invloed van de 2e feministische golf?) zijn met behulp van dit bestand te beantwoorden.

Om leerlingen de gelegenheid te geven zelf dergelijke vragen te beantwoorden hebben de makers van het bestandsprogramma zo veel mogelijk statistieken verzameld over de positie van vrouwen in de VS en Nederland tussen 1920 en 1971. De gekozen periode is iets ruimer dan die van de stofomschrijving. Dit heeft te maken met de beschikbaarheid van gegevens, met name in Nederland. Hier zijn alleen maar volledige statistieken voorhanden over jaren dat er een volkstelling is gehouden. Die volkstellingen vonden plaats in 1920, 1930, 1947, 1960 en 1971. Wil men zinvolle vergelijkingen maken, dan is het noodzakelijk om de gegevens van 1930 te kunnen toetsen aan de voorgaande periode, en de volkstelling van 1971 is erg belangrijk om nog iets over de ontwikkelingen in de jaren '60 te kunnen zeggen. Voor de VS gelden deze beperkingen in veel mindere mate. Er zijn veel meer statistische gegevens over vrouwenarbeid, werkloosheid, lonen en dergelijke. Maar ook hier ontbreken enkele cruciale gegevens, met name over de crisisjaren en over zwarte vrouwen. Toch blijven er ondanks de hiaten genoeg betrouwbare cijfers over waarmee leerlingen zich kunnen verdiepen in allerlei aspecten van het werk van vrouwen in deze periode, voor zover deze te kwantificeren zijn.

Inhoud van het bestand

Het bestand bevat een groot aantal records (te vergelijken met kaarten in een kaartenbak). Ieder record bevat alle bekende gegevens over één jaar in één land. Per record zijn opgenomen:

kleio

- demografische gegevens: geboorte, huwelijk, scheiding; (Deze bevolkingsstatistieken zijn het best bijgehouden: voor alle jaren zijn ze van beide landen compleet)
- gegevens over de beroepsbevolking;
- werkloosheidscijfers van mannen en vrouwen;
- het aantal werkende vrouwen per leeftijdscategorie;
- lonen van mannen en vrouwen;
- de vrouwelijke beroepsbevolking ingedeeld naar sector.

De records zijn vrij omvangrijk. Als een record helemaal gevuld is bevat deze 34 velden (dit zijn 'kopjes' waaronder de gegevens gerangschikt zijn, bijvoorbeeld jaar, land, totale vrouwelijke beroepsbevolking). Het bestand als geheel is dan ook niet echt gebruiksvriendelijk: het bevat erg veel gegevens en een leerling die er wat in op wil zoeken moet heel goed weten wat hij of zij wil en moet goed met het programma overweg kunnen. Vandaar dat voor het gebruik van zogenaamde voorgeprogrammeerde toetsen is gekozen: leerlingen krijgen, door middel van het intoetsen van een eenvoudig commando, alleen die gegevens voorgeschoteld die zij op dat moment nodig hebben. Natuurlijk kan de docent zelf wel met het hele bestand werken, en er zelfs gegevens aan toevoegen.

De opzet van vrouw en werk in cijfers

Het pakket 'vrouw en werk in cijfers' is bedoeld voor de bovenbouw. Het leerlingenmateriaal is opgedeeld in vijf modules, die los van elkaar gebruikt kunnen worden. Van iedere module is er een Lbo/Mavo en een Havo/Vwo-versie. De thema's van deze modules zijn: demografie, vrouw en werkgelegenheid, vrouw en werkloosheid, werk en beloning en typisch vrouwenwerk. Iedere module bevat vragen en opdrachten, ingedeeld naar land en naar periode. Waar mogelijk worden ook de ontwikkelingen in de VS vergeleken met die in Nederland. De stof kan door (groepjes) leerlingen zelfstandig doorgelopen worden. De docent hoeft alleen als vraagbaak te fungeren.

Zoals gezegd roepen de leerlingen de cijfers die zij nodig hebben op met behulp van voorgeprogrammeerde toetsen. In de opdrachten wordt hen nog al eens gevraagd grafieken te tekenen met behulp van de cijfers die zij gevonden hebben; dit is gedaan om de ontwikkelingen aanschouwelijker te maken. Soms zijn ook grafieken in het leerlingenmateriaal opgenomen; deze moeten dan vergeleken worden met gegevens uit het bestand. Op het schijfje met het bestand staan ook een groot aantal grafieken, gemaakt met het programma PC-grafiek. De docent kan hiermee zelf

Foto Gemeentearchief Amsterdam.

snel grafieken maken en eventueel leerlingen er mee laten werken.

De modules nader bekeken

De modules vormen een afgerond geheel rond een thema. De thema's zijn zo gekozen, dat telkens slechts een gedeelte van de velden van ieder record gebruikt wordt. In het thema 'vrouw en werkloosheid' worden bijvoorbeeld alleen de werkloosheidscijfers gebruikt. De leerlingen kunnen zich zo concentreren op een aspect van het onderwerp en het biedt de docent de mogelijkheid deze cijfers ook elders te gebruiken. De module over werkloosheid bevat opdrachten die zonder meer in een les over de crisis van de jaren '30 gebruikt kunnen worden. Een opdracht uit deze module betreft de vergelijking van werkloosheidscijfers van mannen en vrouwen in Nederland in de jaren '30. Ondanks actieve tegenwerking van de overheid, minister Romme wilde bijvoorbeeld de arbeid van gehuwde vrouwen verbieden, was het percentage werkloze vrouwen verrassend veel lager dan het percentage werkloze mannen. Als de leerlingen de cijfers opvragen krijgen zij de gegevens, zoals afgebeeld in de tabel.

Met behulp van een tekst, waaruit blijkt dat de 'dure' mannen in de crisistijd vaak vervangen werden door 'goedkope' vrouwen, en vooral door de allergeodkoopste arbeidskrachten, meisjes, kunnen de leerlingen deze paradoxale ontwikkeling verklaren.

In de module over demografie, die de cijfers over geboorte, huwelijk en scheiding bevat, wordt ingegaan op de demografische achtergronden van de veranderingen in het werk van vrouwen tussen 1920 en 1971.

Zo kunnen leerlingen, met de cijfers die zij in het bestand vinden, een aantal perioden in de demografische ontwikkeling in de VS onderscheiden. Vervolgens moeten zij de volgende sociaal-economische ontwikkelingen in een periode plaatsen:

- I De pil geeft vrouwen eindelijk de mogelijkheid om op een betrouwbare manier het aantal kinderen te beperken.
- II Voor velen was de situatie zo uitzichtloos, dat men het krijgen van kinderen uitstelde.
- III Tijdschriften, radio en tv prenten meisjes in dat hun hoogste doel in het leven bestond uit een mooi huis, een lieve man en kinderen, liefst vier of vijf. Meisjes gingen er zelf in geloven en

Werkloosheidspercentages vrouwen (en mannen)

1930	0,6 pct (2,9)	1934	1,5 pct (12,2)	1937	1,9 pct (12,3)
1931	1 pct (5,5)	1935	1,9 pct (13)	1938	1,8 pct (11,5)
1932	1,3 pct (11,3)	1936	2,3 pct (14,5)	1939	1,4 pct (9)
1933	1,3 pct (11,4)				

verlieten voortijdig de universiteit om moeder te worden.

Een van de opmerkelijkste ontwikkelingen in beide landen is het toenemende aantal buitenshuis werkende vrouwen. In de module 'vrouw en werkgelegenheid' wordt getracht deze ontwikkeling nader te verklaren. Zo wordt er aandacht besteed aan de burgerlijke staat van werkende vrouwen, aan de leeftijd van werkende vrouwen, aan de invloed van maatschappelijke ontwikkelingen zoals crisis en oorlog, en aan mentaliteit: in sommige periodes werd vrouwen ingeprent dat hun bestemming in het huishouden lag, in andere periodes probeerden vrouwen heel bewust of gedwongen door omstandigheden een beroep uit te oefenen. Zo zullen leerlingen ontdekken dat in de jaren '50 in de VS iedere getrouwde vrouw werd geacht het hoogste geluk in het huishouden te vinden, terwijl het aantal buitenshuis werkende vrouwen in deze jaren juist steeg. Het geld voor de stofzuiger en de wasmachine moest toch ergens vandaan komen.

Ook al gingen in deze periode steeds meer vrouwen buitenshuis werken, zij kwamen meestal terecht in typische vrouwenberoepen. Verzorgende beroepen, beroepen waarin netheid en vingervlugheid belangrijk waren, werden (en worden nog vaak) zeer geschikt geacht voor vrouwen. Een ander kenmerk van vrouwenberoepen was dat ze slecht betaald werden. Zelfs voor hetzelfde werk kregen vrouwen vaak minder dan mannen. In de module 'werk en beloning' wordt dit probleem nader bekeken. Omdat er alleen gemiddelde mannen- en vrouwenlonen bekend zijn en omdat er verder geen gegevens zijn opgenomen over de besteedbaarheid van het inkomen, kunnen er alleen algemene tendensen door leerlingen ontdekt worden, die echter al veelzeggend genoeg zijn: in de VS bedroeg in 1937 het gemiddelde vrouwenloon 51 procent van het gemiddelde mannenloon, en in 1969 was dit percentage tot 60 procent gestegen. In Nederland was de situatie iets gunstiger: in 1947 bedroeg het gemiddelde vrouwenloon 62 procent van het gemiddelde mannenloon, in 1971 was dit gestegen tot 69 procent.

Het typische vrouwenwerk wordt verder uitgewerkt in de module 'typisch vrouwenwerk'. Cijfers over de verdeling van de vrouwelijke beroepsbevolking per sector kunnen meer inzicht verschaffen in het soort werk dat vrouwen deden en de veranderingen die hierin zijn opgetreden. De mechanisering blijkt het meest invloed gehad te hebben op het werk van vrouwen. Traditioneel gezien werkten veel vrouwen in de landbouw en in de huishouding, maar door de mechanisering waren daar veel minder arbeidskrachten nodig. De mechanisering zorgde

in de administratieve sector juist voor meer vrouwenwerk. Hier waren door de invoering van de typemachine en de boekhoudmachine arbeidskrachten nodig die eenvoudig werk konden doen, maar wel met de nodige zorgvuldigheid. Typisch vrouwenwerk dus. Uit de cijfers blijkt dan ook een toename van het aantal vrouwen in de administratieve sector. Deze ontwikkeling heeft zich zowel in de VS als in Nederland voorgedaan.

Waarom een computerprogramma?

Bovenstaande voorbeelden uit de inhoud van de modulen hebben waarschijnlijk wel duidelijk gemaakt dat kwantitatieve gegevens heel bruikbaar zijn om vragen omtrent de positie van vrouwen, dan wel hun afwezigheid op de arbeidsmarkt in deze periode te beantwoorden. Deze gegevens zouden ook op lange lijsten gezet kunnen worden. Het risico dat de leerlingen en de docenten dan door de bomen het bos niet meer kunnen zien is echter behoorlijk groot: het gaat om 84 records (kaarten) met ieder 34 velden. Een computer is nu eenmaal zeer geschikt om grote hoeveelheden gegevens snel en op een overzichtelijke manier te presenteren. Nu bijna alle scholen voor voortgezet onderwijs in Nederland voorzien zijn van NIVO-computers en de bijbehorende programmatuur, is voor iedere geschiedenisdocent het gebruik van computers in de klas mogelijk geworden.

Grondige kennis van computers of PC-FILE is niet noodzakelijk. Met enige hulp van de systeembeheerder kan iedereen met het programma werken. Want het gaat erom leerlingen zelf te laten werken met bronnen, in ieder geval statistische gegevens, die anders voor hen niet toegankelijk zouden zijn.

New York, 1934.

kleio

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

In *Steden in groei en bloei* neemt Mark Girouard de lezer mee op een tocht langs wereldsteden en hun bewoners, door de eeuwen heen. Hij begint zijn reis in de negende en tiende eeuw in Constantinopel, waarna hij vervolgt met beschrijvingen van Florence, Gent, Amsterdam en Parijs. De steden worden in beslissende perioden van hun geschiedenis belicht, waarbij de architectuur en de opbouw van de stad een belangrijke plaats innemen. Hij analyseert verder hoe de ontwikkeling naar een geregelde samenleving, de bevolkingsaanwas en de steeds groter wordende macht van de staat de steden in de 17e en 18e eeuw beïnvloedde. Tenslotte gaat hij in op de uitwerking van de Industriële Revolutie op de stad in de 19e eeuw. Met een beschrijving van Manchester, New York en Los Angeles besluit hij het boek dat door SDU werd uitgegeven. De prijs bedraagt f 89,—.

Over de wisselwerking tussen de verschillende culturen in het Romeinse rijk gaat *Cultuurcontact en cultuurconflict*, samengesteld door Andreas Eppink. Naast een beschouwing over de verhouding tussen burgers en barbaren, waar gekeken wordt hoe mensen uit andere culturen politiek en sociaal binnen het Romeinse rijk een plaats kregen, wordt er aandacht besteedt aan de relatie tussen staat en christendom. De bundel, uitgegeven bij Coutinho in Muiderberg, sluit af met een schets van de doorbraak van de islam en de gevolgen die dat heeft voor Rome. De prijs van de bundel bedraagt f 24,50.

L. Noordergraaf en G. Valk schreven *De Gave Gods* over de pest in Holland sinds de middeleeuwen. Het gaat daarbij niet alleen om zaken zoals oorzaak en omvang, maar meer nog om de invloed van de pest op het dagelijks leven. Het denken en doen van onze voorouders werd sterk beïnvloed door de ontwrichting en ontreddering die heersten tijdens het woeden van de ziekte. Octavo-uitgeverij in Bergen verzorgde de uitgave die f 45,— kost.

Niet ver van de stad Bogotá in het huidige Colombia vond een historische kennismaking plaats. Europeanen kwamen daar aan het begin van de 16e eeuw in contact met de aardappel, het latere volksvoedsel bij uitstek. Na de invoer van deze plant door de Spanjaarden volgde de verspreiding ervan in Europa, een verspreiding die gelijk op ging met de verplaatsing van de vele protestantse vluchtelingen in het Europa van de 16e en 17e eeuw. W.H. Olie-mans schreef daarover *Het brood van de armen* dat bij SDU in Den Haag verscheen. De prijs bedraagt f 45,—.

In *Sporen van de Compagnie* geven de auteurs, R. van Gelder en L. Wagenaar, in woord en beeld een overzicht van de VOC-gebouwen die er geweest zijn en die voor een groot deel nog bestaan. Deze kantoren, pakhuizen en werfgebouwen in de zes kamers laten zien hoe de bedrijfsorganisatie in elkaar zat en welke economische en culturele rol de Compagnie in de stad speelde. Het boek kost f 39,90. De Bataafsche Leeuw gaf het uit.

In 1989 wordt het tweede eeuwfeest van de Franse revolutie gevierd. Kok Agora in Kampen liet daarom *Opstand der burgers*, onder redactie van S.W. Couwenberg, verschijnen. Hierin worden op politiek en cultureel terrein de veranderingen bekeken die mede door de Franse revolutie zijn veroorzaakt. Zo is er aandacht voor de verhouding tussen deze revolutie en latere revolutionaire bewegingen en voor de staatsrechtelijke en economische ontwikkelingen na 1789. De bundel wordt besloten met een beschouwing over de invloed van de revolutie op het secularisatieproces. Prijs f 39,50.

In de Aula-serie van Het Spectrum verscheen van de hand van André Kaspi *Geschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika*. Het eerste deel beschrijft hoe een kolonie van een handvol Engelsen kon uitgroeien tot supermacht. In het tweede deel behandelt hij de naoorlogse geschiedenis van de VS; de voorbeeldfunctie van Amerika, de rassenspanningen, Vietnam en de Watergate-affaire tot en met het presidentschap van Ronald Reagan. De prijs per deel bedraagt f 49,90.

Duitslands dilemma was dat het Duitse Rijk te groot en te machtig was voor elk van zijn buurlanden afzonderlijk, maar net niet groot en machtig genoeg om die landen aan zich te onderwerpen. Dat is de conclusie van Sebastian Haffner in zijn *Van Bismarck tot Hitler. Het Duitse Rijk 1871–1945*. Het mislukken van het Duitse Rijk begon volgens Haffner al bij zijn ontstaan. De oorzaak daarvan was niet zozeer de Duitse mentaliteit of het fenomeen Pruisen. Zelfs de rol die Hitler speelde wordt volgens hem overdreven. De prijs van het boek bedraagt f 29,50. Gottmer/Becht gaf het uit.

Geboren in een armoedige woning in de Amsterdamse Jodenhoek ontwikkelde Ben Sijes zich tot een van de grootste Nederlandse deskundigen op het gebied van de Tweede Wereldoorlog. In ons land is hij vooral bekend geworden door zijn boek *De Februaristaking*. Internationale betekenis kreeg hij door zijn samenwerking met Simon Wiesenthal bij de vervolging van oorlogsmisdadigers. Hij speelde een rol in het proces tegen Adolf Eichmann en trad met succes op als getuige tegen de Jodenhater Rajakowitsch. Richter Roegholt schreef de biografie *Ben Sijes* die verscheen bij SDU in Den Haag. De prijs f 29,50.

De mijnsluiting in Limburg van F.A.M. Messing behandelt inkrimping en sluiting van mijnbedrijven en cokesfabrieken van de Staatsmijnen in Limburg in de jaren 1955–1975. Het beschrijft verder het ontstaan en de ontwikkeling van het chemisch concern DSM en de ingrijpende gevolgen van de mijnsluiting voor de regionale economie en voor de maatschappelijke verhoudingen in de Mijnstreek. Martinus Nijhoff gaf deze editie uit. De prijs ervan bedraagt f 24,50.

Rectificatie

Bij herlezing van mijn artikel over 'Wilhelminische schoolboeken' in het maartnummer van Kleio stuitte ik op de typering van de 559-bladzijden dikke dissertatie van dr. (nu dus ook prof.) Pim den Boer, *Geschiedenis als beroep*, als 'een mooi boekje'. Dit verkleinwoord is — ik heb het nog even nagekeken — niet aan mijn hersenpan ontsproten.

E.M. Janssen Perio

Over arbeiders en hun woningen gaat *He-laas! De hollen der menschen*. (Oud)bewoners vertellen hoe het was om op een steenworp afstand te wonen van de fabriek; over de werving van arbeiders, de claim op de kinderen en de vrouw van de directeur die de properheid van de thuis blijvende vrouw inspecteert. Het boek over deze eerste vormen van sociale woningbouw in particuliere handen verscheen bij SDU en kost f 25,—.

Aangeschoten wild gaat over macht, moraal en politiek. Met Braks, Brokx, Deetman en Van Eekelen werd het parlementaire jaar 87-88 het seizoen van het aangeschoten wild. Bij velen rees de vraag: wie beheerst nog de macht? Waar ontleent de politiek zijn normen aan? Over deze vragen en over de verhalen van politici die vertellen over moraal en overheidsbestuur gaat dit boek van Paul Kuypers en Geert Mak. Het kwam uit bij De Balie in Amsterdam. Prijs f 22,50.

In een nieuw op te zetten reeks, Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis, verschenen onlangs de eerste twee deeltjes. De nadruk bij deze cahiers ligt op de bespreking van de archiefbronnen en de wijze waarop dit materiaal voor historisch onderzoek kan worden gebruikt. Het gaat daarbij om de periode vanaf 1600. H.A. Diederiks, S. Faber en A.H. Huussen jr. schreven het eerste deel met als titel *Strafrecht en criminaliteit*. H. van Koolbergen stelde *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap* samen. De Walburg Pers gaf de boekjes uit voor de prijs van f 15,— per stuk.

In *Omweg als methode*, tenslotte, zijn de belangrijkste opstellen van de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg bijeen gebracht. Ginzburg heeft vooral bekendheid verworven met studies over de verborgen geschiedenis van de lagere klassen. Daarin demonstreert hij zijn methode waar juist het ogenschijnlijk onbetekenende betekenisvol is. De bundel verscheen bij SUN in de serie 'Sporen'. De prijs ervan bedraagt f 38,50.

Kees Torremans

VARIA UIT DE NEDERLANDSE GESCHIEDENIS

D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje, *De Nederlanden in de late middeleeuwen*. Aula, Utrecht 1987, prijs f 42,50.

De bundel *De Nederlanden in de late middeleeuwen* is samengesteld ter nagedachte-nis aan de Leidse hoogleraar en mediëvist H.P.H. Jansen, die in 1985 overleed. Collegae-hoogleraren, medewerkers, vrienden en promoti schreven 24 artikelen, die zijn gegroepeerd rond drie thema's: religieuze en culturele ontwikkelingen; sociale en institutionele ontwikkelingen in de stedelijke samenleving; sociale en institutionele ontwikkelingen op landelijk niveau. Alle hebben te maken met de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen, het gebied en de periode bij uitstek waarin H.P.H. Jansen zelf gewerkt heeft.

De beide redacteurs zeggen in de inleiding, dat zij erop vertrouwen dat deze bundel een waardig blijk van dank en erkenning is voor het vele dat Huub Jansen voor de middeleeuwse geschiedenis heeft verricht. Ik geloof, dat zij in dit vertrouwen niet beschaamd zijn. De diverse artikelen geven een dieper inzicht in evenzovele aspecten van de laatmiddeleeuwse geschiedenis in de Nederlanden. Om een paar titels te noemen: Middeleeuwse aflaten en Nederlandse devotie, De Delftse begijn Geertrui van Oosten (ca. 1320-1358) en haar niet-erkende heiligheid, Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550, Opstand in Holland, De problematiek van het clandestiene huwelijk in het middeleeuwse bisdom Utrecht.

De artikelen zijn doorgaans van goede kwaliteit, ze zijn prettig geschreven en hebben in de meeste gevallen een uitgebreid noten-apparaat. De bundel wordt geopend met een levensschets van prof. Jansen en besloten met een bibliografie van zijn publikaties.

Natuurlijk kan op een dergelijke bundel ook gemakkelijk kritiek worden geleverd: binnen de drie overkoepelende thema's vinden we toch heel verschillende soorten artikelen, zowel qua opzet, inhoud als lengte. Dat heeft uiteraard hoofdzakelijk te maken met de persoonlijke belangstelling en omstandigheden van de verschillende auteurs. Maar ik wil deze — wellicht terechte — kritiek liever in positieve zin buigen: wie in laatmiddeleeuwse Nederlandse geschiedenis geïnteresseerd is zal zeker iets van zijn gading in dit boek vinden, juist ook vanwege de veelkleurigheid ervan. Bovendien mogen we toch ook het uitgangspunt van de bundel niet vergeten: prof. Jansen zelf zou zeker deze bundel met genoegen in ontvangst hebben genomen (bijvoorbeeld als *Liber amicorum*), ware hem dit vergund geweest.

Ik meen dat de bundel ook voor gebruik in het voortgezet onderwijs goed gehanteerd kan worden. Bepaalde artikelen lijken mij geschikt om als basis te dienen voor de behandeling van een speciaal thema.

Rest tenslotte nog één — mijns inziens wezenlijk — kritiekpunt: het is erg jammer dat de naam van prof. Jansen noch op de omslag noch op de titelpagina voorkomt.
P. Bange

J. Craebeckx, F. Daelemans, F.G. Scheelings, 1585: Op gescheiden wegen. Uitg. Peeters, Leuven 1988.

Voor de Vrije Universiteit van Brussel vormde de val van Antwerpen 400 jaar na dato een gerede aanleiding een tweedaags congres te organiseren met de veelzeggende titel 'Op gescheiden wegen'. Deze Nederlandstalige Brusselse universiteit streeft er duidelijk naar die gebeurtenissen te herdenken die de band tussen Noord en Zuid strakker kunnen aanhalen. Niet voor niets is het embleem van de universiteit het oranje-blauw-bleu van de Princenvlag en de bedelzak van het Verbond der Edelen.

Merkwaardig is natuurlijk wel dat 1585 als de scheidingsdatum wordt gezien wat noch bij Geyl, noch bij Pirenne, noch bij de schrijvers van *Kogel door de Kerk* het geval is: 1579 overschaduwde 1585. Ook uit verschillende lezingen (Craebeckx, Stengers) komt duidelijk naar voren dat ook de tijdgenoten 1585 niet als een cesuur zagen. De strijd tussen Noord en Zuid na 1585 werd zelfs gezien als een burgeroorlog.

Waarom dan toch 1585? Ik houd het erop dat een in de publieke belangstelling gebrachte gebeurtenis, of het nou 1585 of 1789 is, aan historici de mogelijkheid biedt met de nieuwste historische stand van zaken voor een breed voetlicht te treden.

De lezingenbundel bevat drie delen. Het eerste deel behandelt de gevolgen van de scheiding tot 1650 voor het Noorden, het Zuiden en Spanje. Het tweede deel geeft de historiografische stand van zaken. In hoeverre was er sprake van een zich ontwikkelend nationaal gevoel dat door Parma's militaire successen ruw verstoord werd? Kossmann stelt in het derde deel dat zich bezighoudt met de wortels van een Nederlands en Belgisch nationaal gevoel en dat de lijn doortrekt naar de huidige kommunautaire problematiek in België dat een nationale ideologie in de noordelijke Nederlanden in de 16e en 17e eeuw geïmplantieerd is door de elite als strijdmiddel. Uiteraard geldt dit ook voor de Vlaamse Beweging in de vorige eeuw.

Na lezing van de artikelen herinnerde ik mij de hele prettige en informatieve sfeer van het congres weer. Wanneer valt er weer iets te herdenken? Het congres van 1985 maakte naar meer.

F.R. Kat

J.D.M. Cornelissen, De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw. De Bataafse Leeuw, Amsterdam 1987, 318 pp.

De titel van deze bundel van twaalf studies is ontleend aan één ervan, over de interpretatie van Rembrandts politieke allegorie *De eenheid van het land*. Het schilderij is in glanzende kleuren gereproduceerd op de omslag. Titel en afbeelding karakteriseren de belangstelling van de Nijmeegse hoogleraar nieuwere geschiedenis J.D.M. Cornelissen (1893-1947): de culturele en politieke achtergrond van werk van Marnix en De Groot, van Hooft, Vondel en Rembrandt. In zijn beschouwingen legde hij meer de nadruk op het algemene en Europese dan op het bijzondere van deze toen nog bij uitstek 'nationale' figuren. Zelf zou deze historische vakman daarom wellicht de eerste zijn geweest om de heruitgave van een deel van zijn vrijwel vergeten werk te verklaren uit de huidige belangstelling voor cultuurgeschiedenis. De inleiders en bezorgers van de bundel, de historici E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen, wijzen echter op de blijvende kwaliteit van zijn studies.

Het eerste en langste stuk, *Hooft en Tacitus*, is een stapsgewijze analyse van de betekenis van Tacitus voor het historische werk van P.C. Hooft en exemplarisch voor de werkwijze van Cornelissen. Een overzicht van de stand van zaken in de vakliteratuur wordt afgesloten met de vermaning dat slechts een vergelijkende benadering, een bestudering van de historische context tot een verantwoorde interpretatie kan leiden. Vervolgens laat Cornelissen zien hoe Tacitus in de 16e en 17e eeuw zeker niet alleen als stilistisch voorbeeld werd gewaardeerd maar vooral als bron van politiek inzicht, als meester van de *raison d'état*. Voor de humanistische geschiedschrijver is geschiedenis in de eerste plaats een politieke leer-schul. Tegen deze achtergrond blijken Hoofts vertalingen uit de politieke literatuur maar vooral het jaarlijkse herlezen en de vertaling van Tacitus typisch humanistische oefeningen, de voorbereiding op het eigen werk.

De thema's hiervan werden bepaald door Hoofts overtuiging dat de jonge Republiek, in oorlog met Spanje en verdeeld door religie, vooral politieke eenheid nodig had en een onpartijdige vorst, zoals Frederik Hendrik, om veiligheid en vrede te garanderen. Cornelis slaagt er zo in verband te laten zien tussen *Hendrik de Groote*, over Henri IV die een eind maakte aan de Franse godsdienstoorlogen, de *Rampzaligheden der Verheffing van den Huize Medicis*, onder andere over de ondergang van de Florentijnse republiek, en de *Nederlandse Historiën*, de geschiedenis van de opstand en het

leven van Willem van Oranje. Volgens de inleiders is de interpretatie van Cornelissen nog steeds maatgevend en schreef hij hiermee zijn meesterwerk (p. 35-36).

Ook in de overige stukken komt Cornelissen tot nieuwe inzichten door deze contextuele benadering.

Gedateerd zijn deze studies eigenlijk alleen door de keuze van hun uitgangspunt, maar de gevolgde methode bracht Cornelissen op het terrein van de moderne ideeën- en mentaliteitsgeschiedenis; 'de eigenlijke taak van de historicus' is volgens hem 'het verklaren van de gedachtenwereld' (p. 254). Hoewel zijn methode niet nieuw was en tegenwoordig gangbare praktijk, wist hij op deze manier afstand te nemen van de toenmalige nationaal-georiënteerde en verzuilde historiografie.

G. van de Klashorst

J. Aalbers en M. Prak (red.), De Bloem der Natie. Adel en Patriciaat in de Noordelijke Nederlanden. Boom, Meppel/Amsterdam 1987, prijs f 34,50.

Reinier van Reede van Ginkel stond zijn mannetje als het op financiën aankwam. Allereerst was de Gelderse edelman een bekwaam beheerder van zijn landerijen; voor agrarische vernieuwingen schrok hij niet terug. Opvallender waren zijn pogingen om het risico te spreiden. Bij zijn dood in 1747 had hij f 20.100 geleend aan particulieren. Bovendien bezat hij Britse en Saksische obligaties, kocht en verkocht hij actiën in VOC en WIC en deinsde hij er zelfs niet voor terug om scheepspartijen te kopen, die hem overigens een hoog rentepercentage opleverden.

Van Reede was niet de enige edelman die zich, gedurende de 17e- en 18e eeuwse agrarische crisis, staande wist te houden. J. Aalbers geeft in zijn bijdrage 'Geboorte en Geld' meerdere overtuigende voorbeelden van ondernemende edelen. Natuurlijk gingen er wel jonkers failliet, maar het negatieve economische beeld van de adel in de landgewesten (vooral door de Hollandse tijdgenoot geschapen, aldus Aalbers) moet worden bijgesteld.

Familieonderzoek op sociaal-historische basis, waarbij de familie exemplarisch is voor een bredere historische ontwikkeling, is volgens de redacteurs van de bundel *De Bloem der Natie* de belangrijkste oorzaak van de toenemende belangstelling voor adel- en patriciaatsonderzoek. Niet de bewondering voor de self-made manager, maar (buitenlandse) methodische vernieuwingen zorgden ervoor dat de elites onderzocht werden. Hoewel de tijdgeest hier wel erg snel wordt weggeschoven, zijn met name de prosopografie (collectieve biografie) en de 'familiegeschiedenis op wetenschap-

pelijke grondslag' (p. 9) zeker van doorslaggevend belang geweest.

Wat leveren de nieuwe methoden op? Allereerst de prosopografie. De mediëvist J.M.A. Coenen laat zien dat, zelfs bij schaars bronnenmateriaal, door analyse van getuigenlijsten en medezegelaars van oorkonden een beter beeld ontstaat over de samenstelling van de adelsfacties die reageerden op de machtsuitbreiding van de Hollandse graven in de 13e eeuw. Rondom een belangrijke adellijke familie vormden zich concentrische kringen van 'maghen' en vrienden. Familie- en politieke banden bonden deze groepen. Over sociaal-economische banden kon de auteur helaas niets zeggen.

Dit laatste is niet het geval bij het overzichtsartikel van L. Kooijmans over het stedelijk patriciaat van Holland in de 17e en 18e eeuw. Prosopografische studies uit deze periode kenmerken zich door de grote hoeveelheid divers bronnenmateriaal. Volgens de algemeen geaccepteerde visie trokken de regenten zich aan het einde van de 17e eeuw terug uit de handel en leefden van de rente van hun waardepapieren. Kooijmans constateert dat men enerzijds de economische activiteiten al veel eerder beperkte, maar dat men anderzijds de banden met het economische leven nooit volledig verbrak. Als bewindhebber van de VOC bleef men geïnteresseerd in de handel. Het beeld van de adellijke regent met zijn koets en landhuis dat we in de schoolboeken tegenkomen, veegt Kooijmans van tafel.

Aan de term 'familiegeschiedenis op wetenschappelijke basis' kan op diverse wijzen vorm worden gegeven. S. Verstegen laat in een sterk kwantitatief onderbouwde studie zien hoe de Gelderse katholieke familie Isendoorn a Blois er financieel weer bovenop kwam. Men greep in, rationaliseerde en zette de toring naar de nering. Een case-studie die de hierbovengenoemde conclusie van J. Aalbers over de economische positie van de adel ondersteunt.

Breder van visie lijkt de bijdrage van C. Schmidt. Bij zijn speurtocht naar het wel en wee van de familie Teding van Berkhout door de eeuwen heen roept hij de sociologie te hulp. Dit leidt tot mooie vondsten op het terrein van de begripsvorming. Schmidt spreekt over 'maatschappelijk vermogen', de posities die de familie politiek, sociaal-economisch en cultureel innam. Door de eeuwen heen maakten de Tedings gebruik van diverse strategieën om dit vermogen te verwerven, te consolideren en te verdedigen. Schmidt zegt sociologisch te werk te gaan, dat wil zeggen 'datgene wat men binnen de familie waarneemt consequent in verband (brengen) ... met maatschappelijke ontwikkelingen in de wijdere samenleving' (p. 129-130). Een doelstelling die vele historici toch niet als specifiek sociologisch zouden omschrijven. Ondanks een bredere theoretische oriëntatie verschillen Schmidts' werkwijze en resultaten niet van Aalbers c.s.

Na 1795 konden patriciërs tot de adel toetreden. Veel nieuwe adel werd door koning Willem I gecreëerd. Adeldom bleek echter een verloren zaak. De laatste verheffing door verdienste zien we in 1909. De kandidaat, generaal van Heutsz, weigerde de titel jonkheer echter, omdat hij deze te laag vond. In 1953 maakte het kabinet Drees een einde aan verheffingen tout court. Waarom is er in het buitenland nog wel ruimte voor persoonlijk adeldom?, vraagt C.J. Bruin zich af. De ridderorde functioneert hier ten lande als een uitstekende vervanger, maar ook de terughoudende, beschroomde, plichtsbewuste houding van de adel heeft tot de maatschappelijke nihilering bijgedragen.

Een mooie bundel met het karakter van een overzichtswerk en zeer vele concrete voorbeelden. Niet alleen voor eliteliefhebbers.

Arie de Jongh

Joop de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw*. Kosmos, Utrecht 1987, 192 p., f 29,90.

Sinds D.J. Roorda's proefschrift *Partij en factie* in het begin van de jaren '60 verplichte literatuur werd voor geschiedenisstudenten, was het te verwachten dat na verloop van tijd – aanvankelijk was het klimaat er niet zó geschikt voor – door meer onderzoekers aandacht zou worden geschonken aan de bestuurlijke elite van de Republiek. Inmiddels zijn de laatste jaren, direct of indirect gestimuleerd door Roorda's Werkgroep Elites, de nodige studies over deze materie verschenen. Joop de Jong was een van de aangewezen historici om zich aan een samenvattend overzicht van het doen en laten, wel en wee van de regentenstand te zetten. Vooral puttend uit de resultaten van zijn eigen onderzoek, dat in 1985 uitmondde in het proefschrift *Met goed fatsoen: de elite in een Hollandse stad. Gouda 1700-1780*, en dat van zijn mede-promovendi M. Prak en L. Kooijmans over respectievelijk Leiden en Hoorn, is hij daar ongetwijfeld in geslaagd. In vlotte bewoordingen brengt hij 'het grote publiek' (en meer dan dat) op de hoogte van de stand van onderzoek op het gebied van het Hollandse patriciaat in de 17e en 18e eeuw. Dat de ondertitel van zijn boek ten onrechte suggereert dat het om de bestuurders in de gehele Republiek gaat, zal wel op het conto van de uitgever moeten worden geschreven; het is tekenend dat een dergelijk overzichtswerk nog steeds – noodgedwongen – Hollandocentrisch van aard is.

'Een deftig bestaan' begint met een bondige, heldere inleiding gewijd aan achtereenvolgens de sociaal-geografische, politieke en economische toestand in de Republiek (met de nadruk op Holland). Vervolgens komt in

het tweede hoofdstuk het karakter van de Hollandse regentenheerschappij aan de orde: de politieke cultuur, de stedelijke- en buitenambten (dat wil zeggen bestuurlijke en politieke functies, zelden echt ambtelijke betrekkingen) als machtsbasis en de interne strijd om de macht. Terecht attendeert De Jong voortdurend op de grote verschillen in (machts)positie tussen de regenten van de achttien stemhebbende steden en zelfs binnen die steden.

De economische achtergrond van het patriaciaat – onder andere de verschuiving naar het beruchte rentenieren (deels al vóór de 18e eeuw) – en de bronnen van inkomsten (ambten en belegd vermogen) worden in hoofdstuk 3 geschetst.

Hoe essentieel de betekenis van de familie was voor het in stand houden van de regentenheerschappij, blijkt in hoofdstuk 4. De Jong typeert de familie als 'reservoir van (politieke) macht, (economische) rijkdom en (sociaal) prestige'. Tot de familiale plichten behoorde het accepteren van een vrij stringente huwelijkspolitiek.

Tenslotte wordt bijna 40 procent van het boek in beslag genomen door het eigenlijke thema in het vijfde en laatste hoofdstuk: 'de levensstijl'. Hier komt de 'noodzaak' van het deftige bestaan aan de orde, waarbij De Jong melding maakt van het zich willen onderscheiden van de (rijke) burgerij, de onderlinge wedijver, het op gepaste wijze onderbrengen van de vele vrije tijd en het onderhouden van talloze politieke en sociale contacten. Uit dit laatste hoofdstuk blijkt wel, dat er op sommige terreinen nog aanvullend onderzoek te verrichten is (in de hoop dat het bronnenmateriaal zich ervoor leent). Naar mijn mening geldt dat onder andere voor zaken als de functie van de godsdienst en de verwerving van heerlijkheden.

Zoals gezegd, dit is een geslaagd boek. Het is jammer, al strookte dat misschien niet met de opzet, dat juist de vergelijking met de zich direct onder de regentenstand bevindende sociale laag, door De Jong met 'rijke (grote) burgers' aangeduid, niet tot een apart hoofdstuk heeft geleid. Nu bekruipt de lezer af en toe de vraag hoeveel verschil er – afgezien van dat ene essentiële: de bestuurlijke bezigheden – in werkelijkheid bestond tussen het dagelijks leven aan de top van de sociale piramide en vlak daaronder. Ik denk voorts aan het punt van de vrij grote aantallen 'andersdenkenden' in sommige Hollandse steden die om hun afwijkende geloofsovertuiging nooit regent konden worden. Ook een voorzichtige kwantitatieve vergelijking (aantal personen, omvang vermogens) zou verhelderend kunnen werken.

Alle docenten in het voortgezet onderwijs die dit boek aan hun leerlingen aanbevelen, kunnen dat met een gerust hart doen. Als de inleidende hoofdstukken 1, 2 en 3 dan

securer worden gelezen, zal in de rest van het boek het aantal gevallen waar De Jong iets teveel voorkennis veronderstelt beperkt blijven.

B. van der Saag

H.A. van Wijnen, *Vorst Willem, Het is alles uw schuld. Oranje en de ondergang van de Republiek bij de omwentelingen, 1787–1795*. Sijthoff, Amsterdam 1987, 192 blz., prijs f 24,50.

Als laatste in de rij van boeken rond het herdenkingsjaar van de omwenteling van 1787 bereikte ons dit boek. Hierin wordt (nogmaals) getracht de ingewikkelde gebeurtenissen en motieven uit deze periode op een rij te krijgen.

Het boek valt eigenlijk in twee gedeelten uiteen. Een aantal hoofdstukken van de hand van H.A. van Wijnen gaat vooral in op de motieven en de persoonlijkheidsstructuur van een aantal belangrijke personages in het drama. Daarnaast zijn er een groot aantal prenten, voorzien van een eigen tekst, die bezorgd is door M.A. van Wijnen. Deze prenten zijn oorspronkelijk verschenen in een drietal, veeldelige, vaderlandse historien uit het eind van de achttiende eeuw. Er wordt helaas niet duidelijk gemaakt welke prenten uit welke historie afkomstig zijn. De begeleidende teksten vertellen voornamelijk het verhaal van de gebeurtenissen uit 1787.

Van Wijnen doet een poging verklaringen te geven voor de handelswijze van bijvoorbeeld prinses Wilhelmina, Willem V en de hertog van Brunswijk. Helaas zijn zijn argumenten zo tegenstrijdig, dat verduidelijkend achterwege blijft. Zo was Wilhelmina wel een grote persoonlijkheid, maar ze stond niet boven de partijen (logisch, ze was een partij). Willem V was conservatief, maar niet afkeurig van 'democratie als zodanig', maar weer veel conservatiever dan de hertog van Brunswijk, die een verdediger van de klassieke vrijheidsrechten was!

Veel aandacht is er voor de figuur van Harris. Deze man liep 'handenwringend' (!?) door zijn studeerkamer, nadat hem duidelijk was geworden, dat de door hem bekookte onderneming van prinses Wilhelmina bij de Vlist in grote moeilijkheden was geraakt.

Het boek is vlot en soepel geschreven en geeft een aardig beeld van de conclusies van de bestaande literatuur over dit onderwerp. Eigen onderzoek is niet verricht en duidelijke eigen conclusies zijn er evenmin. Eigenlijk een beetje een overbodig boekje.

Joke van der Leeuw-Roord

Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1813–1850*. Dissertatie. Uitgeverij Wolters-Noordhoff, Groningen 1987, prijs f 55,—.

In de geschiedenis van het politieke bestel van Nederland vormt de periode 1813–1848 één van de schakels in een ontwikkeling die loopt van de gedecentraliseerde Republiek met zijn standenstatelijke elementen naar de parlementaire democratie, die zich na de invoering van het algemeen kiesrecht ten volle zou gaan ontploegen. In het stelsel dat in 1814/15 door middel van grondwetten werd gelegaliseerd, namen de principes van centralisatie en vertegenwoordiging, die gedurende de Bataafse en Franse perioden op allerlei wijzen en op verschillende momenten in het Nederlandse staatsbestel hun intrede hadden gedaan, een belangrijke plaats in. Daarnaast bleven ook rudimenten uit de oude Republiek bestaan. Deze vermenging, of synthese zoals men wil, komt wel zeer duidelijk tot uiting in het buitengewoon ingewikkelde kiesstelsel uit die periode, dat tot nu toe in zijn vele interessante details weinig bekend was.

Lodewijk Blok heeft het geduld en de akribie opgebracht dit stelsel in zijn dissertatie uitgebreid en helder te beschrijven. Alleen al dat maakt het boek onmisbaar voor wie het Nederland van de eerste helft van de 19e eeuw bestudeert. Door het kiesrecht in een brede staatsrechtelijke context te plaatsen confronteert hij de lezer bovendien voortdurend met de belangrijke momenten en elementen van deze fase van de ontwikkeling. De manier waarop het principe van vertegenwoordiging enerzijds uitdrukkelijk tot uitgangspunt van het bestel werd gemaakt (de vergadering van notabelen die in 1814 de grondwet goedkeurde, werd met zoveel woorden geacht de 'Vereenigde Nederlanden' te representeren) en anderzijds in een weinig uniform kiesstelsel met vele trappen werd geïmmuniseerd tegen de onwetendheid van de grote massa, blijft in de beschrijving voortdurend als achtergrond aanwezig. De kleine minderheid die op papier enige invloed kon uitoefenen, bestond daarbij in hoofdzaak slechts uit 'stemmers', dat wil zeggen zij wees leden van kiescolleges aan. Deze laatsten vormden de eigenlijke 'kiezers', die in de steden de leden van de raad, op het platteland direct de leden van de provinciale staten kozen. Dat plaatselijk en regionaal de politiek een zaak van grotere en kleinere coteriën bleef, zal hieruit duidelijk zijn. Op dat niveau betekende de vernieuwing weinig meer dan het formeel representatief maken van de oude constellatie. Door middel van het getrapte kiesstelsel was echter ook de landelijke vertegenwoordiging in de vorm van de Tweede Kamer een afgeleide van de provinciale machtstructuren. Daarin was naast de steden en het platteland ook nog de adel als aparte

categorie vertegenwoordigd (de verhoudingen tussen de drie componenten verschilden per provincie). De vertegenwoordiging was er dus één naar standen, die elk hun eigen wijze van stemmen en kiezen hadden. Blok behandelt deze procedures elk in een apart hoofdstuk.

Het vertegenwoordigend stelsel van 1814/15 lijkt zo op het eerste gezicht een façade waarachter zich een oudere structuur verborg. De eenheidsstaat en het koningschap figureerden duidelijker als vernieuwingen ten opzichte van de Republiek. Toch was de invoering van het principe van vertegenwoordiging van het gehele volk niet zonder belang. Het kon immers gemakkelijk uitgangspunt worden van kritiek op de praktijk van het kiesstelsel. Dat gebeurde in toenemende mate in de jaren 1840. Blok eindigt zijn boek dan ook met een hoofdstuk waarin deze kritiek en de overgang naar het directe kiesrecht van 1848 wordt beschreven, waarbij de 'stemmer' tot 'kiezer' werd. Ook al nam, ten gevolge van de inschakeling van de patentbelasting voor de census het aantal middenstanders onder de kiezers flink toe, het betekende nog pas een stapje in de richting van werkelijke democratie. De vrees daarvoor heerste nog zozeer, dat de angst voor een revolutie bij koning Willem II nodig was om de vernieuwing een kans te geven.

In hoeverre is een gedetailleerde en veelal technische beschrijving van het onderhavige kiesstelsel bruikbaar voor het onderwijs? Mij dunkt dat bijvoorbeeld de beschrijving van de gang van zaken in de steden voorbeelden kan verschaffen voor het duidelijk maken van verschillen en overeenkomsten tussen het bestel van de Republiek en de ons bekende staatsrechtelijke structuur. Met name de wijze waarop de ontwikkeling van het ene naar het andere politieke stelsel veelal traag en soms met schokken, die vervolgens weer gedempt worden verder gegeven, plaats vindt, is van belang, niet alleen voor de ontwikkeling van de Nederlandse staat, maar ook in algemene zin: de traagheid van institutionele ontwikkelingen wordt erdoor gedemonstreerd.

J.T. Minderaa

Nanda van der Zee, *Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel. Een biografie*. Amsterdam 1988, 325 blz., f 45,—.

'Raar vak, die historische wetenschap, een vak dat het moet hebben van datgene wat de muisjes niet hebben opgevreten. Van sommige eilandjes in het verleden weten we heel veel, van hele zeeën niets. En wat we weten is eenzijdig, partijdig in hoge mate.'

Dit citaat, dat de tegenstanders van vrou-

wengeschiedenis nog maar eens aan het denken moet zetten, is in hoge mate tekenend voor Presser. Een historicus, die behalve onder oudleerlingen, studenten en vakgenoten ook daarbuiten grote bekendheid wist te verwerven. In de herinnering zal hij blijven voortbestaan als een begenadigd docent, een uitermate bevlogen en geestig schrijver maar ook als dichter van zeer gevoelige regels over het verlies van zijn eerste vrouw. Alleen al daarom is het gerechtvaardigd dat er een biografie over hem is verschenen.

Maar zijn leven was interessant genoeg voor een uitgebreide biografie. Nanda van der Zee heeft zich op liefdevolle wijze van haar taak gekwetend, een beeld te schetsen van een *'gecompliceerd mens met een niet ongecompliceerd leven'*. Zowel Pressers persoonlijk leven en zijn vrienden en vakgenoten als de historische context komen aan bod, hoewel dit laatste soms erg duidelijk boekenwijsheid lijkt te zijn. Alhoewel het boek ruim 300 pagina's bevat blijven er wat betreft de omgeving van Presser nog veel vragen onbeantwoord en komt vooral zijn relatie tot de vakgenoten te weinig uit de verf. Aan het persoonlijk leven wordt echter ruim aandacht geboden, waardoor Presser duidelijke contouren heeft gekregen. Zowel zijn goede (vriendelijk, perfect docent) als slechte (ijdel, ongemakkelijk) eigenschappen krijgen ruim aandacht. Maar Van der Zee toont hierin soms te weinig wetenschappelijke distantie. Daar waar zij kritiek uit, is zij onmiddellijk geneigd Presser te gaan verdedigen. Deze benodigde afstand wordt nog verkleind door haar (vrouwelijke) gewoonte om in plaats van over Presser, de hele tijd over Jacques te schrijven. Hierdoor ontstaat soms een wat benauwende intieme indruk.

De beschouwingen over zijn verschillende publikaties blijven nogal aan de oppervlakte. De schrijfster voegt weinig eigen inzicht toe aan de reeds bestaande inzichten over zijn werk, maar plaatst zijn publikaties wel op een treffende wijze tegen de achtergrond van zijn leven. Door gebruik van de door Presser zelf zo sterk gepropageerde egodocumenten — brieven en interviews — ontstaat een boeiend beeld, waardoor deze biografie zich laat lezen als een roman. Met de onlangs verschenen boeken over Annie Romein-Verschoor en Ben Sijes geeft deze biografie een interessant beeld van een hoogtij-periode van de vaderlandse geschiedschrijving.

Joke van der Leeuw-Roord

J. Buitkamp, *Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*. De Haan, Houten 1988, 184 blz., f 19,50.

Wat Buitkamp onder de titel *'Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog'* biedt, is voornamelijk een beknopt krijgshistorisch over-

zicht en dan met nadruk op het Europees strijdtoneel. In zeven hoofdstukken (elk 15 à 20 pagina's) behandelt hij steeds één jaar uit de periode 1939-1945. Daarin passeren de krijgsplannen, het verloop van de belangrijkste slagen en de meest opzienbare gebeurtenissen, anecdotes en uitspraken de revue (p. 111: eind juni 1944: 'Daarop vroeg Keitel aan von Rundstedt "Wat moet er volgens u gebeuren?" "Vrede sluiten, stelletje idioten", was het antwoord van de veldmaarschalk.'). Dit gebeurt met ruime aandacht voor de trieste gevolgen en in een pakkende stijl. Bronverwijzingen ontbreken veelal en hier en daar komen feitelijke onjuistheden voor (bijvoorbeeld p. 118).

Aan het krijgshistorisch overzicht is een achtste hoofdstuk toegevoegd over 'onderdrukking en verzet'. Het behelst voornamelijk een korte behandeling van de 16 bekendste concentratiekampen en van wat daar gebeurde, en een heel beknopt overzicht van de grootste verzetsgroepen in de diverse Europese landen.

Dit geheel is geïllustreerd met negen tekeningen, meest van gevechtshandelingen en vermoedelijk gemaakt naar het voorbeeld van foto's. Aan het eind van het boek vindt men tweehalve bladzijde begrippen en namen en een korte literatuurlijst (anderhalve bladzijde) van Nederlandse titels over de behandelde onderwerpen.

Dit boek maakt deel uit van de serie 'De Haan Geschiedenis en Cultuur Paperbacks'. Die reeks is vooral bekend geworden door de populaire boeken van Jaap ter Haar, J.G. Kikkert en Bob Tadema Sporry, die men veelvuldig in schoolbibliotheken aantreft. Evenals die publikaties is het nieuwste boek van Buitkamp gericht op een breed publiek, goedkoop en door zijn opzet en eenvoudige taalgebruik gemakkelijk toegankelijk voor jongeren. Hoewel het boek duidelijke beperkingen heeft, verdient het juist vanwege zijn toegankelijkheid voor jonge lezers en vanwege het beknopte totaaloverzicht dat het aanbiedt, een plaats in de schoolbibliotheek. Het zal daar vast en zeker vaak uitgeleend zijn.

H.J.C. Termier

Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis*. Bert Bakker, Amsterdam 1986, 357 p., prijs f 29,90.

In 1925 schreef de leider van de katholieke Tweede-Kamerfractie Nolens aan formateur Marchant dat de katholieken alleen 'bij uiterste noodzaak' in een kabinet met de socialisten zitting zouden nemen. De Leidse politicoloog Hans Daudt beweerde in 1980 in de bundel *Nederland na 1945* dat deze 'Nolens-doctrine' altijd uitgangspunt is gebleven van de confessionele politiek. Dat

leek een onhoudbare stelling, daar de katholieken en de socialisten in de eerste dertien na-oorlogse jaren onafgebroken samenwerkten hebben.

Het was ook een onhoudbare stelling, zo concludeert Anneke Visser in haar boek *Alleen bij uiterste noodzaak*. Nieuwsgierig gemaakt door Daudts betoog heeft zij de kabinetsovernames van 1948, 1951, 1952 en 1956 minitueus onderzocht en beschreven. Wat door anderen al eerder was tegenwoordig, stelt zij daarmee nog eens onomstotelijk vast: voor de KVP-leiding was de samenwerking met de PvdA lange tijd vanzelfsprekend. Als men daarachter het beginsel van 'uiterste noodzaak' wil zien, dan moet dat uitgangspunt wel buitengewoon rekbaar zijn. De parameters van de uiterste noodzaak die Daudt voor de na-oorlogse periode noemt, de wederopbouw, de dreiging van de CPN en het Indonesië-vraagstuk, waren in het begin van de jaren vijftig verdwenen. Voor de KVP was het dan ook lange tijd veeleer zo, dat slechts bij uiterste noodzaak niet met de socialisten moest worden samengewerkt.

Niettemin slaagden de katholieken er in de meeste gevallen in de PvdA hun wil op te leggen. Zo moest de PvdA, ofschoon zij bij de verkiezingen drie zetels had gewonnen, in 1952 een ministerspost inleveren en programmatische concessies doen, terwijl de KVP, die 2 zetels had verloren, haar ministeriaal handhaafde en in de belangrijkste programmatische kwesties haar wil doordeed. De verkiezingsuitslagen speelden kennelijk bij het formatiespel een geringe rol. Veel belangrijker was de regeringsbeleid van de verschillende partijleiders en de positie die de partijen in het politieke spectrum innamen. De PvdA beschouwde haar regeringsdeelname als hoogst noodzakelijk en de katholieke leider Romme wist daar handig gebruik van te maken door te spelen met de theoretische mogelijkheid van een centrumrechts kabinet. Wat dit betreft kwam de omslag halverwege de jaren vijftig. Bij de kabinetsovername van 1956 stelde de PvdA zich harder op omdat haar enthousiasme voor de regeringsdeelname, volgens Visser door het mandement van 1954 en de groeiende ontevredenheid die vooral haar linkervleugel over de gematigde politiek van de kabinetten-Drees voelde, verminderd was. Daar de KVP de deelname van de PvdA nog altijd als vrijwel onvermijdelijk beschouwde, moest ditmaal zijzelf op verschillende controversiële punten toegeven, hoewel de formatie door de tergende vertragingstactiek van Romme niet minder dan 122 dagen duurde. Aan het kabinet dat aldus tot stand kwam, kwam ruim twee jaar later een einde, niet omdat 'de uiterste noodzaak' verdwenen was, maar omdat de KVP en de PvdA, en dan vooral PvdA-fractieleider Burger, van de samenwerking afwilden.

De auteur heeft gekozen voor een zeer uitgebreide weergave van de formatiebesprekingen. Daardoor wordt de gesloten formatiestijl van deze periode een enkele maal op saillante wijze geïllustreerd. Zo ensce-neert formateur Van Schaik, om nieuwsgierige journalisten te misleiden, gewapend met zijn vrouw en een bos bloemen, op 1 augustus 1948 een verjaardagsfeestje bij freule Wittewaall van Stoetwegen. Maar ondanks dergelijke aardige uitstapjes is de balans van Visser's aanpak toch niet positief. Voor de lezer is het niet eenvoudig de gecompliceerde en vrijwel onbecommentarieerde onderhandelingen te volgen. Bovendien vraag ik me af welk doel met de vele bladzijden over deze taaie materie gediend wordt. Het was zinnvoller geweest indien de achterliggende factoren bij de onderhandelingen, zoals de verslechterende persoonlijke betrekkingen, de percepties van de verschuivende machtsverhoudingen en de groeiende ontevredenheid van de PvdA, meer aandacht hadden gekregen. Nu moet de lezer maar gissen in hoeverre al deze factoren een rol gespeeld hebben. Een enkele maal, zoals bij het mandement, gaat de schrijver wel dieper op de achtergronden in. Niet zelden echter bestaat haar commentaar uit losse opmerkingen die op zich niet al te veel bewijzen. Zo beperkt ze haar bespreking van de groeiende linkse oppositie binnen de PvdA tot enkele notities over het Sociaal-Democratisch Centrum, een opmerking van Beel en de korte weergave van een artikel waarin Jacques de Kadt zich druk maakt over het groeiende conservatisme van de KVP en de slappe houding die de PvdA daartegenover aanneemt. Het SDC werd door de partijleiding echter volstrekt niet serieus genomen en De Kadt's verzet tegen de partijleiding was aan het eind van de jaren veertig veel feller dan rond 1955. Het blijft de vraag of deze opposanten wel enige invloed hadden op de positie van socialistische onderhandelaars als Burger en Drees; Anneke Visser veronderstelt hun invloed, maar toont hem niet aan.

Dik Verkuil

I.D. Verkuil, *De grote illusie. De Nederlandse vredesbeweging na 1945*. Hes-uitgevers, Utrecht 1988, 125 blz., prijs f 19,50.

In het begin van de jaren tachtig togen honderdduizenden mensen op een najaarsdag naar het centrum van Amsterdam en demonstreerden de kernwapens bijna ons land uit. Twee jaar later eenzelfde vertoning in Den Haag. En zie, de kruisraketten werden uiteindelijk niet geplaatst. Het succes van de vredesbeweging? 'Niks succes', beweert Verkuil in zijn *'De grote illusie'*. De vredesbeweging heeft nauwelijks invloed gehad op de politieke besluitvorming ten aanzien van de plaatsing van de kruisraketten. Verkuil's conclusie plaatst hem al gauw in

het kamp der haviken. Ten onrechte, hij heeft de plek ingenomen van de ober die na het zakendiner constateert dat er geen zaken gedaan zijn. Een ober zal dit echter nooit zeggen, Verkuil wel.

Politieke invloed vormt het décor waartegen Verkuil de kracht van de vredesbeweging telkens wil laten uitkomen. De spelers wisselen, de belichting verandert, het décor blijft. In krap 120 pagina's geeft de auteur, in een heldere betoogtrant, zijn visie overtuigingskracht. Ondanks de titel start het boek, gelukkig, met een hoofdstuk over de vredesbeweging van voor 1940, een periode waarin de positie van 'Kerk en Vrede' misschien wel de interessantste was. Na de oorlog laat de Indonesische kwestie zien hoe moeilijk het was om tegen de publieke opinie in iets van een vredesidee te verdedigen. De jaren vijftig stonden in het teken van het anti-communisme, de steun aan de NAVO was groot en alleen 'De Derde Weg' meende dat Stalins agressie niet op West-Europa gericht was. Omdat 'De Derde Weg' blind was voor Stalins mensonterende binnenlandse politiek, ontving zij als vredesbeweging weinig sympathie. Toen in NAVO-verband de eerste kernwapens in Nederland gestationeerd werden, riep dit protesten op, ook van jongeren nu. Ban-dobombers onder leiding van Roel 'Provo' van Duyn deden met hun lawaaiige activiteiten de oudere generatie pacifisten de schrik om het hart slaan. Daarna zakte de vredesbeweging weer in. Verkuil noemt als oorzaken hiervoor het trauma van de bezettingstijd en de hoge prijs die de PvdA wilde betalen om te mogen meeregeren. Nederland was en bleef vooralsnog een anti-communistisch land bij uitstek. De kerken gingen zich echter ook roeren, de Pax Christi-beweging groeide en in 1966 werd het Interkerkelijk Vredesberaad opgericht. Verkuil constateert dat in de jaren tussen 1965 en 1975 de wortels zijn gegroeid voor de ontwikkeling van de vredesbeweging sinds 1977: de voortschrijdende deconfessionalisering, het groeiende anti-Amerikanisme, gevoed door het nieuwe medium televisie, dat de Vietnam-oorlog rechtstreeks de huiskamers binnenbracht, en de daarmee gepaard gaande kritiek op de NAVO.

Bijna de helft van 'De grote illusie' beslaat de periode 1977-1987, waarin de vredesbeweging (lees het IKV) neutronenbommen en kruisraketten wilde weren. Afgezien van een interessant relaas over de illusies en strategieën van het IKV, geeft dit deel ook een fraai inzicht in de politieke handel en wandel van het CDA en de PvdA. Het CDA bleef, ondanks de dissidenten, politiek immuun voor het IKV-optreden, de PvdA wist zich geen raad met de atoompolitiek, maakte deze tot inzet van de verkiezingen en trok aan het kortste eind. Met steun van de VVD en klein-rechts wist Lubbers uit-

eindelijk in november 1985 de plaatsing van kruisraketten door de Kamer te krijgen. De kater die de vredesbeweging hiervan opliep verkeerde weer in een lichte overwinningsroes toen in 1987 bleek dat Gorbatsjov in Genève de nuloptie accepteerde. De kruisvluchtwapens verdwenen voor ze gekomen waren en Verkuil merkt op dat alle opwinding erover voornamelijk gebaseerd was geweest op de symbolische betekenis die eraan werd toegekend.

Tot slot vergelijkt de auteur de positie van de vredesbeweging in 1923 en in 1977. Naast overeenkomsten als impopulariteit van het leger, groei van internationale spanningen en introductie van nieuwe wapens, ziet Verkuil als oorzaak voor de massaliteit van de beweging de crisis in de binnenlandse politiek. De linkse politiek verkeerde in een impasse, maar de bewapeningskwestie bracht de aanhang weer bijeen en de socialisten leken weer invloed te krijgen door het ogenschijnlijk weifelende gedrag van de confessionelen. De vredesbeweging kon in dit klimaat (even) groeien.

Begrijpelijk is dat de auteur zich sterk gericht heeft op de hele kruisrakettenaffaire en de rol van de vredesbeweging hierin. Maar om de geschiedenis van deze beweging na 1945 te schrijven, zou de relatie vredesbeweging-mensenrechten, ook een politiek item, meer aandacht verdiend hebben. Dit neemt niet weg, dat Verkuil erin geslaagd is een zeer informatief boekwerkje te produceren. Voor het vak geschiedenis, maar ook voor staatsinrichting en maatschappijleer vormt 'De grote illusie' een aanvulling in kennis over dit heikele onderwerp. De kruisrakettenkwestie kan ook voortreffelijk dienst doen als case-study, om te tonen hoe belangengroepen en democratie zich tot elkaar verhouden. Geschiedenis, toch een nuttig vak?

Jos Harderwijk

kleio

nummer 3/89
pagina's 36 en 37

KLEIO KRANT

De jaarvergadering van de VGN

Zaterdag 18 maart j.l. vond in Utrecht de jaarvergadering van de VGN plaats: 's ochtends de algemene ledenvergadering in de Jaarbeurs, 's middags een openbaar gedeelte over de Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs in het F.H. de Bruijne Lyceum.

Het ochtendgedeelte werd geopend door voorzitter Matthee die de aanwezigen op het hart drukte dat de belangstelling voor geschiedenis in 't algemeen weliswaar explosief groeit, maar dat verdergaand onderling gekrakeel de nekslag voor het geschiedenisonderwijs zou betekenen. Saamhorigheid is dus gewenst.

Vervolgens werden de jaarverslagen van de verschillende commissies behandeld. Enige beroering ontstond pas bij de behandeling van het voorstel de contributie te verhogen. Na ampele discussie werd bij stemming besloten tot een eenmalige contributieverhoging van f 10,- én tot een herstructurering van de contributiesamenstelling (contributie afhankelijk van het salaris) in de toekomst. Tenslotte werd Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam als nieuw lid van het VGN-bestuur aanvaard.

Het middaggedeelte belooft meer vuurwerk. Op het programma stonden immers de Eindtermen, waar de laatste maanden de nodige commotie (opstappen van de voorzitter van de commissie prof. Manning) over ontstaan was. Er was gekozen voor een opzet waarbij er allereerst in groepen gediscussieerd werd en er daarna in een plenaire bijeenkomst een inventarisatie van de groepsdiscussies gemaakt werd en tevens gelegenheid was tot het stellen van vragen aan een forum, bestaande uit Zonneke Matthee, Jan Snickers (secretaris commissie Eindtermen), Joke van der Leeuw-Roord en Jan Brouwer (deskundige staatsinrichting).

De commissie 12-16 jarigen had een vragenlijst samengesteld die als leidraad diende voor de negen groepen. Iedere groep moest tenminste 2 vragen beantwoorden, waarbij meerdere groepen zich bogen over de vragen over de concrete doelstellingen voor de vakonderdelen geschiedenis en staatsinrichting (wat mist u, wat zou u willen schrappen en zijn de onderdelen te realiseren in 200 uur). Iedere groep werd ook gevraagd in dien mogelijk vraag 12 (*'Wat vindt u het belangrijkste knelpunt in dit advies?'*) te beantwoorden.

Voordat de groepen uiteengingen werd een kopie van een bladzijde uit *'Uitleg'* uitgedeeld waarin het advies dat de professoren Manning en Blom aan de staatssecretaris hadden uitgebracht werd samengevat. Zij zijn van mening dat de nadruk dient te liggen op kennisverwerving op een zo breed mogelijk terrein. Een thematische aanpak wijzen ze af, evenals het opnemen van vaardigheden in de eindtermen.

Vanuit de vergadering werd het bestuur van de VGN gevraagd haar onvrede uit te spreken over het feit dat 1) de heer Manning, die uit de commissie is gestapt, om advies is gevraagd en 2) dat het advies van de heren Manning en Blom nu al een 'referentiekader voor de verdere ontwikkeling van het eindtermenontwerp' wordt genoemd.

De notulen van de groepsdiscussies en de plenaire bijeenkomst zal door de commissie 12-16 jarigen worden uitgewerkt tot een verslag voor het Algemeen Bestuur van de VGN. In een van de komende nummers van Kleio zal van dat verslag een en ander gepubliceerd worden. Mét de standpunten van verschillende VGN-commissies zal dit verslag door het VGN-bestuur gebruikt worden om tot een definitief standpunt te komen over de voor-

lopige eindtermen basisvorming dat onder andere naar ministerie en inspectie gaat.

Omdat de commissie 12-16 jarigen binnenkort uitgebreid verslag zal doen in Kleio van de groepsdiscussies en de plenaire bijeenkomst, zal ik hier slechts een aantal punten van kritiek op het adviesrapport Eindtermen noemen:

- 1) Al die concrete doelstellingen binnen 200 behandelen werd onhaalbaar geacht. Er zou een veel globalere omschrijving moeten komen.
- 2) De taal van het rapport is te bombastisch en onleesbaar voor de modale geschiedenisdocent.
- 3) Er wordt veel te weinig rekening gehouden met de ervaringen in het LBO.
- 4) De samenhang tussen de hoofdstukken 2 (Algemene doelstellingen) en 3 (Concrete doelstellingen) van het rapport ontbreekt.

De gelegenheid vragen te stellen werd slechts door een enkeling aangegrepen. Wie hier enig spektakel had verwacht, kwam bedrogen uit. Aan 't eind van de bijeenkomst vroeg Joke van der Leeuw de vergadering zich uit te spreken over de visie van Manning en Blom, waarbij 't accent ligt op de kennisverwerving. Dit werd door de vergadering niet onderschreven, tevens gaf men algemeen de voorkeur aan een thematische aanpak.

Tijdens de plenaire bijeenkomst werd door de aanwezigen een petitie ondertekend waarin aan staatssecretaris mw. Ginjaar-Maas gevraagd wordt de subsidie aan het KLOV conform eerdere toezeggingen niet stop te zetten. De middag werd besloten met een 'Basis'borrel.

Wim Rongen,
met dank aan Gerard Twickler

Commissie Havo/Vwo

De commissie Havo/Vwo heeft in het jaar 1988 de organisatie van de normbesprekingen CSE geschiedenis en staatsinrichting op zich genomen. Hiertoe behoort ook het evalueren van het eindexamen aan de hand van opmerkingen gemaakt tijdens de besprekingen in de afdelingen van de VGN. De voorzitters van die besprekingen noteren de opmerkingen en sturen deze naar de Havo/Vwo-commissie. Door de leden van de commissie worden deze opmerkingen 'gebundeld' per schoolsoort en doorgezonden naar de vaksectie geschiedenis en staatsinrichting van de CEVO (Centrale Eindexamencommissie Vaststelling Opgaven).

Omdat er de laatste jaren, en met name het laatste jaar, forse kritiek te vernemen was op het eindexamen, heeft de commissie Havo/Vwo de vertegenwoordiger van de VGN in de CEVO voor een gesprek uitgenodigd. Deze bleek daartoe graag bereid. In het gesprek zijn een aantal zaken rondom het examen geschiedenis en staatsinrichting aan de orde geweest. In het eerste deel stond het gegeven centraal dat vele docenten niet weten hoe het examen wordt gemaakt. In het tweede deel werd gesproken over de kritiek op de laatste examens en over de verbeteringen die mogelijk zijn. Het gesprek verliep op een prettige wijze en werd als stimulerend ervaren.

Aan het einde van het gesprek werd besloten in de aanloop tot het volgende eindexamen een kort voorlichtend artikel over het examen geschiedenis en staatsinrichting in *Kleio* te laten verschijnen. Hierin zou informatie moeten staan over de technische gang van zaken (hoe wordt een examen gemaakt; wie beslissen er over de opgaven?) en tegelijkertijd antwoord moeten worden gegeven op jaarlijks terugkerende opmerkingen gemaakt op de normvergaderingen.

Inmiddels had de vakcoördinator, inspecteur Berkhout (lid van de CEVO), naar aanleiding van de kritiek op het examen in *Kleio*, gereageerd en een brief gestuurd naar het bestuur van de VGN. In de brief geeft hij informatie over de gang van zaken rondom het examen. De Havo/Vwo-commissie heeft deze informatie verwerkt in het onderstaande. De commissie hoopt zo met de CEVO-leden de gewenste duidelijkheid over het examen te verschaffen.

De totstandkoming van het CSE

• De gang van zaken

Twee jaar voor het betreffende eindexamenjaar maakt de Minister bij circulaire de onderwerpen voor het CSE bekend (tegenwoordig via een katern in *Uitleg*). Tot voor kort liet de Minister zich adviseren door een daartoe in het leven geroepen commissie over de uitwerking daarvan in de stofomschrijving. Tegenwoordig gebeurt dat door een of meer personen, per onderwerp daartoe aangezocht (vergelijk de gang van zaken bij het onderwerp vrouwengeschiedenis). Voor het aanzoeken van deze personen bestaat geen vaste procedure, en ook zijn er geen duidelijke richtlijnen over de financiering van het een en ander.

• De vaksectie geschiedenis en staatsinrichting van de CEVO

De CEVO stelt de opgaven voor het eindexamen vast en is daar verantwoordelijk voor. In de CEVO voor het Havo/Vwo hebben drie mensen zitting: de vakcoördinator (inspecteur voor het gs-onderwijs), een docent als vertegenwoordiger van de

VGN, en een vertegenwoordiger van een vakbond, in dit geval een vertegenwoordiger van het NGL. Zo bestaat er ook een CEVO voor Mavo (C- en D-niveau). De docenten in de CEVO krijgen daarvoor 2 taakuren.

• De Adviescommissie Docenten (ACD)

Daarnaast zijn er twee adviescommissies docenten (ACD). Eén voor Havo/Vwo en één voor Mavo. Een ACD-lid wordt voor telkens één jaar benoemd en krijgt daarvoor 4 taakuren. Er hebben 6 docenten zitting in een ACD. De maximale zittingsduur is 6 jaar. Zij maken de CSE-opgaven in concept, vanuit hun ervaring als docent in het Havo/Vwo-onderwijs, respectievelijk het Mavo-onderwijs. Het werk van de ACD wordt begeleid door een medewerker van het CITO. De eindredactie van het CSE berust bij de CEVO en niet bij de ACD.

• De Lay-out

De Lay-out van het examen is vastgesteld in regels van de drukker die aan de CEVO worden opgelegd. Zo kan het soms gebeuren dat vanwege lay-out-eisen een tekst of een vraag moet komen te vervallen, of op het laatste moment veranderd moet worden.

De opgaven worden zeer ruim tevoren gemaakt, meestal een jaar van tevoren, dus voordat de uitgevers met hun examenbundels op de markt komen.

• Het verschil Havo-Vwo

In het algemeen is de CEVO van oordeel dat het verschil tussen een Havo- en een Vwo-examen onder andere tot uitdrukking gebracht kan worden door een stelopdracht in het Vwo-examen.

Ten aanzien van het niveauverschil zijn de Vwo-opgaven minder op reproductie en meer op produktie gericht (inzicht, meer denkstappen kunnen maken). De Havo-opgaven kennen eerder een opstel en meer gesloten vragen, prenten en matchingvragen.

• De normering

De CEVO gaat er van uit dat er op sommige vragen in het eindexamen andere interpretaties mogelijk zijn dan in het antwoordmodel wordt aangegeven. Daartoe is er ook de scoringsregel in de toelichting op het antwoordmodel: *'Indien een gegeven antwoord niet in het antwoordmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare vakinhoudelijke argumenten als "juist" of "gedeeltelijk juist" gekwalificeerd kan worden, moet het aantal beschikbare punten geheel of gedeeltelijk aan het gegeven antwoord worden toegekend naar analogie of in de geest van het antwoordmodel'* (Correctievoorschrift HAVO en VHBO, 1988, blz. 2, scoringsregel 5).

Hiervan uitgaande probeert de CEVO in eerste instantie alleen dat antwoord of die alternatieven op te nemen, die van de leerlingen verwacht kunnen worden. Het is echter, zeker bij een totaal onderwerp, niet altijd duidelijk welke details wel en welke niet door de docenten in hun lessen en door de schrijvers van de examenkaternen aan de orde gesteld zullen worden.

Naast de vaksecties voor de verschillende vakken kent de CEVO ook een soort algemeen bestuur. Dit algemeen bestuur legt ook bepaalde regels op, waarop de vaksectie geschiedenis en staatsinrichting geen invloed heeft. Een zo'n regel is bijvoorbeeld het verbod al bij de examenopgaven de te behalen punten per vraag aan te geven. Maar tegenwoordig is het uitgangspunt dat 90 procent van de vragen tweepuntsvragen zijn; hooguit wordt een enkele keer voor het simpel noemen van

een naam of een begrip nog één punt gegeven. Voor vragen en opdrachten bij matching of be-toog worden meestal wat meer punten gegeven evenals voor de opstelvraag in het Havo-examen (ongeveer 10 punten).

• De voorstellen van de Havo/Vwo-commissie

De commissie Havo/Vwo stelt voor het examen over meer en kleinere items te verdelen, waardoor meer aspecten van de stof aan bod kunnen komen en er een evenwichtiger verdeling van vragen over het gehele onderwerp bereikt wordt.

De commissie Havo-Vwo stelt voor om de docenten aan te geven welke vaardigheden een kandidaat moet beheersen, wil zij/hij een goed examen kunnen maken. Komt er een stelopdracht voor in het examen, een matchingvraag, tekst met vragen, welke vaardigheden mogen er op een bepaald niveau worden verwacht etc.? Op die manier kan een docent(e) zijn/haar kandidaten gericht voorbereiden op het examen. Als de ACD, de CEVO en de docenten dezelfde uitgangspunten hebben ten aanzien van de soort vragen op het eindexamen wordt duidelijkheid geschapen. De Havo/Vwo-commissie wil graag bemiddelen bij het vervaardigen van deze lijst.

De commissie Havo/Vwo zou de verfrissende keuze voor het onderwerp Vrouwengeschiedenis voor het examen van 1990, graag een vervolg zien krijgen in andere nieuwe onderwerpen voor het CSE.

Door de Werkgroep Herziening Examenprogramma Geschiedenis en Staatsinrichting (de HEG) is een nieuw eindexamenprogramma ontwikkeld. Als de voorstellen de adviseringsprocedures doorlopen hebben zal er heel wat gaan veranderen in de vaststelling van de examens. Er zal dan in ieder geval een grotere lijst van onderwerpen ontstaan, waaruit thema's voor het CSE ontwikkeld kunnen worden. De caesuur 1917 zal verdwijnen, er komen duidelijke criteria voor de stofkeuze en er zal een thematische aanpak gehanteerd worden in plaats van de nu huidige chronologische. Voor nadere informatie verwijzen we naar de voorstellen van de HEG zoals die in *Kleio* gepubliceerd zijn in onder andere het julinumnummer van 1986 en naar de recente terugblik op de HEG door de Havo/VWO-commissie in het decembernummer van *Kleio* in 1988.

Namens de commissie Havo/Vwo van de VGN, Jos van Ginkel, secretaris.

LET OP!

DE NORMVERGADERINGEN VAN HET CSE WORDEN GEHOUDEN OP 23 MEI.

In het volgende nummer van *Kleio* staat het rooster met plaats en tijd per afdeling.

Bestuur

Er is de laatste tijd druk overleg over de positie van ons vak. Wij hebben een aantal gesprekken gevoerd over mogelijkheden die ons openstaan om de situatie te verbeteren.

Er is een uitgebreid gesprek geweest met de intercommissie (de overlegstructuur tussen NHG en VGN). Hierin kondigden alle leden van de Intercommissie aan een studieconferentie te willen organiseren over de problematiek rond de eindtermen voor geschiedenis in de basisvorming wanneer definitief besloten is deze in te voeren. Daarnaast zijn een aantal onderwerpen aan de orde geweest, die duidelijk hebben gemaakt dat er aan de situatie van het vak op de verschillende onderwijsniveaus nog heel wat te verbeteren valt. Er zal zo spoedig mogelijk een gesprek worden georganiseerd tussen de besturen van het NHG en de VGN om tot een aantal concrete actiepunten te komen.

Met de vereniging van vakdidactici is over hetzelfde onderwerp gesproken. Er is een aantal waardevolle suggesties gedaan. Het bestuur is van plan op korte termijn de mogelijkheden hiervan te onderzoeken.

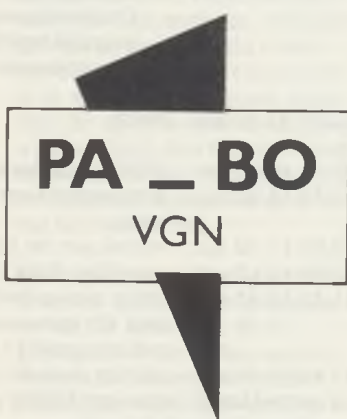
Geschiedenis is een aantal malen in het nieuws geweest de afgelopen maanden. Op zich is het een prima ontwikkeling, wanneer wij zo in de gelegenheid zijn uit te leggen waarom geschiedenis móet. Maar minder gelukkig is het, dat onze onderlinge discussies dan breed worden uitgemeten en zo op straat komen. Natuurlijk weten wij, zoals een grote vakhistoricus reeds lang geleden schreef, dat geschiedenis een discussie is zonder eind, maar voor een buitenstaander is dit niet altijd even begrijpelijk. De buitenwereld kan dit licht interpreteren als onvermogen om op een georganiseerde wijze vorm te geven aan het vak. Het lijkt raadzaam hier in contacten met de pers rekening mee te houden; de bedoeling is dat wij PR bedrijven en geen anti-reclame maken.

Op 7 oktober organiseert de VGN is samenwerking met het APS een studiedag over WO 2. Er zullen een aantal lezingen worden gehouden door vooraanstaande historici in deze, als Dr. L. de Jong en Prof. Von der Dunk. In november zal worden getracht

over vrouwengeschiedenis ook een tweetaal studiedagen te organiseren, dit maal buiten de randstad, om ook docenten buiten dit gebied eens de kans te bieden zonder eindeloze reistijden na te scholen. Uitgebreide informatie zal beschikbaar zijn op de normenvergaderingen van 23 mei en in advertenties in Kleio.

Op de laatste bestuursvergadering moesten wij tot onze spijt afscheid nemen van Jolanda Reitsma, die voor het overgrote deel van het bestuur afgelopen jaar een onmisbare vraagbaak was. Wij zijn echter verheugd dat zij zich in het commissiewerk voor de VGN zal blijven inzetten.

Joke van der Leeuw-Roord

Op 2 februari 1989 vergaderde de commissie PA-BO van de VGN in voltallige samenstelling in 'De Eenhoorn' in Amersfoort. Aan de orde kwamen:

- de uitbreiding van de commissie: naar aanleiding van een oproep in *Kleio* meldde zich Theo Beker, geschiedenisdocent in Middelburg. Hij zal op 7 april een vergadering van de commissie bijwonen;
- de contacten binnen de vereniging: de door A. van Zeijl bezochte ledenraad werd nabesproken; de contacten met het AB over jaarverslag en financiën idem; de jaarvergadering werd voorbesproken;
- het decembernummer van *Kleio*: de voorbereiding en de productie van de stukken van het decembernummer 1988 van *Kleio* werden nabesproken en de binnengekomen reacties doorgenomen;
- voornemens voor 1989: aandacht voor de ontwikkelingen op het gebied van geestelijke stromingen en maatschappelijke verhoudingen voor de basisschool (invoeringsprogramma en nieuwe methoden); het bijhouden van nieuwe ontwikkelingen op methodegebied

(Kok, Kampen, De Ruiter, Gorcum en Zwijsen, Tilburg); het volgen van nieuwe uitgaven op historisch gebied voor het documentatiecentrum in de basisschool;

- het kritisch begeleiden van initiatieven voor geschiedenis bij de Nederlandse schooltelevisie.

Onze vertegenwoordiger in de commissie 12-16 jarigen, Frans Govers, heeft verzocht om van zijn verplichtingen in deze te ontheven te worden ten gevolge van drukke werkzaamheden. Er wordt gezocht naar een oplossing. De commissie vergadert weer op 7 april a.s.

Cees van der Kooij

De Commissie Vrouwengeschiedenis van de VGN en de Museum- en Onderwijswerkgroep van de VGN-afdeling Amsterdam nodigen u uit voor een derde evenement, namelijk een historische stadswandeling in Amsterdam: 'Sporen van Vrouwen' op zaterdag 20 mei a.s. 11.00: Start van de wandeling vanaf het AMSTERDAMS HISTORISCH MUSEUM, de binnenplaats, vóór het restaurant.

Deze wandeling wordt geleid door mevr. Drs. L. Bijleveld en mevr. Drs. D. Stam, de auteurs van het boek: *Zes historische wandelingen door Amsterdam, sporen van vrouwen*. 's-Gravenhage, 1987. In deze wandeling, door de eeuwen heen, treden vele vrouwen op met heel verschillende geschiedenissen, waardoor u de mogelijkheid wordt geboden om het centrum en de grachtengordel van Amsterdam op een heel andere manier te zien.

13.00 (ca.) Het eindpunt ligt in de nabijheid van het Amsterdams Historisch Museum.

Inschrijving bij:
Francien Jageneau, Elandsstraat 33^{III}, 1016 RW Amsterdam, tel. 020-233988 of Ellen Marrenga, Lange Leidsewaarsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam, tel. 020-277126.

Gezien het feit dat slechts een beperkte groep hieraan kan meedoen is tijdige inschrijving aan te raden. We sluiten op 5 mei. Mede met het oog op het bovenstaande: wanneer u zich heeft opgegeven en onverhoopt niet kunt komen, wilt u het ons dan laten weten?

Momenteel vindt de vorming plaats van een landelijk VALO-netwerk dat als achterban moet gaan fungeren voor het geschiedenisveld.

Dit netwerk zal niet alleen adviseren, schriftelijk maar ook middels een snelle telefonische reactie, maar ook deelnemen aan conferenties vanuit het specialisme (basisonderwijs, Lbo/Mavo, Havo/Vwo, volwassenen-educatie) van de desbetreffende docent.

Voor de deelnemers aan de conferenties, ca. 1x per jaar, krijgen men een vacatiegeld van f 65,- en een kilometervergoeding.

Momenteel zoeken wij voor dit landelijk netwerk nog een docent uit het Lbo/Mavo-veld en een leraar uit het basisonderwijs. Belangstellenden kunnen zich opgeven bij Nico Stam. Tel. 01623-20856.

Seminar

KLEIO EN DE MARKT

Op 11 maart jongstleden hield de Commissie Volwassenen Educatie van de VGN in Amersfoort een seminar: 'Kleio en de markt'. Vele Dag-Avondscholen hebben immers, vooruitlopend op de VAVO-wetgeving, al een 'private poot', zoals Marko Otten, de voorzitter van de CVE en organisator van dit seminar, in zijn inleiding aanstipte. Maar ook in het reguliere onderwijs staan soortgelijke ontwikkelingen voor de deur. Geschiedenis dient daarbij niet uit de boot te vallen!

Eén van de sprekers op deze, goed bezochte, studiedag was dr Wiebe Sijperda, rector van het

Haarlemse Erasmuscollege, een dag-avondscholengemeenschap. Al in 1984 introduceerde hij, via het onder zijn leiding opgerichte Bronstee Instituut, het contract-onderwijs. Doorkneed in de 'ins and outs' van het commerciële onderwijs, schetste Sijperda de snelle ontwikkeling in deze sector. Als de VAVO-wetgeving er eenmaal door is (en dat duurt niet lang meer) zal het onderwijs-aanbod onder meer bepaald worden door de situatie op de arbeidsmarkt en grote regionale arbeidsbureau's krijgen daarbij een flinke vinger in de pap. Of geschiedenis daarbij wel vaart is de grote vraag! Sijperda zag wel kansen voor het vak liggen in het contractonderwijs onder andere met bedrijven: 1992 (?) maar sluit anderzijds inzetbaarheid in andere sectoren niet uit...

Workshops

De praktische aspecten van de commercialisatie kwamen in een workshop ook nog aan de orde en daarnaast presenteerden enkele historische bureau's zich. Er zijn er al heel wat!

In Brabant haalt Jean Coenen flinke opdrachten binnen van (jubilerende) banken, in Rotterdam heeft Peter van Drunen in enkele jaren een succesvol Bureau voor Bedrijfshistoriografie én en uitgeverijtje uit de grond gestampt. Daarnaast is hij nog voorzitter van de stichting Maatschappij-historisch onderzoek, verbonden aan de Erasmus-Universiteit. Twee Groningse part-time docenten houden zich in het kader van het Van Dijk & Foorhuis Regioprojekt bezig met streek-geschiedenis en gaven daarover informatie. Ook dit is commercieel. Ze bereiden tentoonstellingen voor, schrijven boekjes en gidsjes o.m.

Marko Otten vertelde hoe de particuliere stichting verbonden aan

'zijn' school, cursus/reiscombinaties opzet. Dit trekt weer vele leerlingen voor het reguliere dag-avondonderwijs.

Geschiedenis en 50+-ers

Een heel andere invalshoek bood de lezing van drs Georgine Caer, coördinator van de Senioren Academie verbonden aan de Groningse Universiteit. Ouderen volgen er cursussen op universitair niveau en geschiedenis is daarbij populair. De overheid staat, i.v.m. de vergrijzingsproblematiek, positief t.o.v. dergelijke activiteiten (voorkomt geschiedbeoefening dementie??). Ook hier ligt dus een 'markt', want op wat lager niveau zouden ook de VAVOscholen cursussen voor ouderen kunnen aanbieden.

De dag eindigde met een Forum; behalve enkele sprekers en een vakbondsdeskundige (onze rechtspositie!) had daarin ook zitting Prof.dr. H. v.d. Dunk. Dr. Maarten van Rossum uit Utrecht stond als forumvoorzitter garant voor een levendige presentatie. Geschiedenis moet uit zijn ivoren toren, men moet niet alleen schrijven voor collega's daarover was men het in het forum wel eens. Inspelen op vragen uit de samenleving, meende Von der Dunk, hoeft niet slecht te zijn maar we moeten als historici dan wel proberen die vragen te beïnvloeden. Uiteraard werd in de discussie met de zaal de problematiek niet echt opgelost maar het denken erover is in gang gezet door dit seminar. De VGN, niet alleen het CVE, zal de ontwikkelingen op commercieel gebied in het onderwijs goed in de gaten moeten houden. Kleio en de markt? Het zal wel moeten...

Tineke Perdeck-Schimmel

Feestelijke jaarvergadering

Datum en tijd: zaterdag 10 juni 1989, 10.00-16.30 uur

Plaats: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort. Tel. 033-634233.

Dagindeling en programma:

10.00-10.30 uur: aankomst en koffie

10.30-12.30 uur: **Ochtendprogramma**

10.30-10.45 uur: welkomstwoord door Dr. J.A. Brongers, Hoofd Natuurwetenschappelijke Afdeling, korte uiteenzetting van doel en werkwijze van de R.O.B.

10.45-11.30 uur: rondleiding door het gebouw.

11.30-12.00 uur: onderwijs en archeologie I:
— analyse van schoolboeken m.b.t. fouten, lacunes, etc. i.v.m. de archeologie;
— visie van de Onderwijscommissie van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie.

12.00-12.30 uur: onderwijs en archeologie II:
— discussie met de aanwezigen door leden van de Onderwijscommissie van de S.N.A. over wensen, mogelijkheden, tips, etc. voor het onderwijs in de archeologie.

12.30-13.30 uur: lunch

13.30-16.00 uur: **Middagprogramma**

13.30-14.00 uur: demonstratie van de leskoffer van Nijmeegse archeologen.

14.00-15.00 uur: bezoek aan de laboratoria.

15.00-15.15 uur: uitreiking Huib de Ruyter-prijs.

15.15-15.45 uur: uitleg over en beelden van het archeologische ('pret')-park (in statu nascendi) te Alphen aan den Rijn oftewel het project 'Archeon' door dhr. IJzereef.

15.45-16.30 uur: sluiting door de voorzitter van VGN.

De vertrekkende bezoekers krijgen een exemplaar van de fraaie poster van het archeologische park.

Stichting Vulgo

Op vrijdag 12 en zaterdag 13 mei zal in Utrecht een congres worden gehouden onder de titel

Geschiedenis tussen eigen ervaring en wetenschap

Doel van dit congres is om het geëngageerde historische onderzoek in Nederland een nieuwe impuls te geven. Geïnspireerd door de Engelse 'History Workshop'-beweging willen de organisatoren een discussie op gang brengen tussen professionele historici, amateur-onderzoekers en iedereen die vanuit zijn of haar praktische ervaring over een thema kan spreken. Op het congres zal een breed scala van thema's aan de orde komen, waaronder: Jeugd-verzet, overleving en amusement; Vrouwen en machtsrelaties op het werk; Vakbeweging en levensovertuiging; Voorheen de koloniën.

Deelname kost slechts f 20,- voor studenten en baanlozen en f 40,- voor baanhebbenden. Een folder met uitgebreide informatie en aanmeldingsformulier is te verkrijgen bij de stichting Vulgo, Grenadadreef 3-d, 3563 HE Utrecht, tel. 030-616635 (Gertjan de Groot of Peter Vuijst), girorek. 5856498.

Ongezien en ongehoord geregistreerd

In het VPRO-radioprogramma 'Het Spoor' werd aandacht besteedt aan Nederlanders, die tijdens de Tweede Wereldoorlog deel uit maakten van de Duitse SS. De vraaggesprekken zijn vastgelegd op drie cassettes (samen f 30,-) onder de titel 'Het Spoor: De Duitse krijgsmacht'.

Verzetstrijder, CPN-raadslid en wethouder en huisarts Ben Polak werd in een aflevering van 'Het Spoor' geportretteerd: één cassette (f 10,-) 'Het Spoor: Ben Polak'.

Van het radioprogramma 'Plantage Magazine' verschenen op cassette interviews met Wim Hazen (over zijn *Achterberg*-biografie), *Jeroen Brouwers* (over zijn autobiografische Indië-trilogie), *Günther Grass* (over zijn boeken en politiek) en een portret over *Jacques Gans*. Deze cassettes kosten f 10,- per stuk.

Bestellingen via postrekening 444600 t.n.v. VPRO-Hilversum onder vermelding van de genoemde titels. Cees van der Kooij

Met de VCN naar Egypte

In de krokusvakantie van 1990 zal voor VGN-leden een 10-daagse studiereis naar Egypte worden georganiseerd.

De kosten komen op ongeveer f 2100,- (half pensioen).

Voor die prijs ziet u van alles in het Noorden en maakt u een vliegreis naar Aswan, waar de oudheden in het Zuiden bezichtigd worden.

Uitgebreide informatie volgt in het mei-nummer van *Kleio*.

Tot dan kunt u informatie krijgen bij de organisator van de reis. Bel of schrijf Nico Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

Oproep / Meisjes en geschiedenis-onderwijs

De Algemene Hogeschool Amsterdam is gestart met een onderzoek naar meisjes in het geschiedenis-onderwijs. In het kader van dit onderzoek zal geëxperimenteerd worden met vrouwengeschiedenis en didactiek. Hierbij staat de vraag centraal in hoeverre deze beide factoren de prestaties van meisjes verhogen en hun plezier in het schoolvak geschiedenis vergroten.

Het onderzoek is als volgt opgezet:

- Onderzoek naar de effecten van het eindexamen vrouwen-geschiedenis.
- Onderzoek in een vóór-eindexamenklas naar de effecten van emancipatorische didactiek en vrouwengeschiedenis. Voor dit tweede onderdeel zullen

drie onderzoeksgroepen gevormd worden, namelijk:

- Een groep waarbij het onderwijs inhoudelijk verandert door het aanbieden van vrouwengeschiedenis;
- Een groep waarbij zowel de didactiek als de inhoud van het onderwijs verandert;
- Een groep waarbij zich geen veranderingen in de inhoud of de didactiek voordoen.

Wij zoeken docenten die:

- In het schooljaar 1989-1990 lesgeven in mavo-3 en/of havo-4.
- Bereid zijn in één van de drie bovenstaande groepen mee te doen.

Dat houdt in dat leerprestaties van leerlingen worden vergeleken en dat per klas een aantal leerlingen geïnterviewd zullen worden over hun leerervaringen. Afhankelijk van de groep waarin u wilt meedoen betekent het ook dat u in de klas gaat werken met materiaal dat door de onderzoeksgroep is ontwikkeld. Een interview met de leerkracht over ervaringen met het materiaal maakt ook deel uit van het onderzoek.

Het experiment zal plaatsvinden tussen de herfst- en de paasvakantie van het schooljaar 89-90.

Leerkrachten die willen meewerken aan dit onderzoek worden vriendelijk verzocht contact op te nemen met de onderzoeksgroep, onder vermelding van de groep waarin ze mee zouden willen werken. Ook kunt u voor nadere inlichtingen telefonisch contact opnemen met één van onderstaande medewerkers.

Namens de onderzoeksgroep 'Meisjes en Geschiedenis',
Hanneke Farkas
Karin Loggen
Tineke van Loosbroek

Onderzoeksgroep Meisjes en Geschiedenis, Alg. Hogeschool Amsterdam, Faculteit Opvoeding en Onderwijs, Nieuwe Spiegelstraat 17, Amsterdam. Tel. 020-225496.

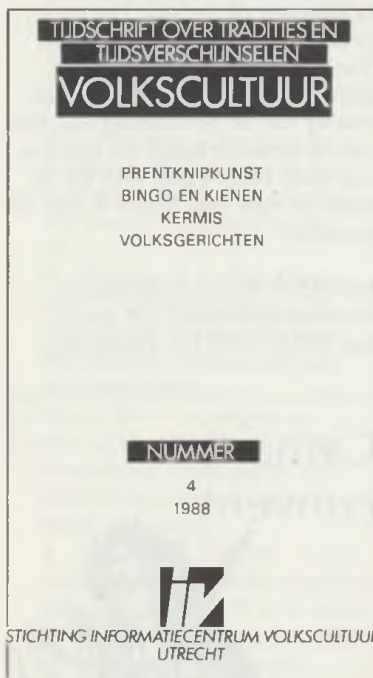
Kermis

Het Informatiecentrum Volks-cultuur in Utrecht organiseert in 1988/1989 een project over kermis. Met dit project *Kermis, een volksvermaak in de schijnwerpers* wil het Informatiecentrum Volks-cultuur aandacht vragen voor de waarde van kermis. In het kader hiervan is een pakket samengesteld dat bestaat uit de volgende onderdelen:

AO-boekje over kermis. Het behandelt de volgende onderwerpen: oorsprong van de kermis, de veranderingen in de 19e en 20e eeuw, bezoekers en exploitanten en de

bedreiging van de kermis in heden en verleden. Het boekje is bestemd voor leerlingen van de hoogste groepen van de lagere school en de laagste klassen van het middelbaar onderwijs.

— Een video-film van 35 minuten over de hedendaagse kermis. Deze film werd in opdracht van het Informatiecentrum Volks-cultuur samengesteld. Hierin wordt aan de hand van de kermis in een stad (Tilburg) en in een dorp (De Goorn, N-H) een beeld gegeven van het leven en werk van kermisgezinnen in Nederland.

— Themnummer van het tijdschrift *Volks-cultuur* jaargang 5, nummer 2 (1988). Hierin zijn artikelen opgenomen over organisatie en omvang van de kermis in Nederland, de kermis in Utrecht (1750-1919), kermiswandelaars, kermisverzamelaars en een interview met een aankomend kermis-exploitant.

— In *Volks-cultuur* jaargang 5, nummer 4 (1988) is een uitgebreid verslag (ruim 30 pagina's) van het kermiscongres opgenomen. Dit werd op 16 juni 1988 door het Informatiecentrum Volks-cultuur in de Beekse Bergen georganiseerd.

Het complete pakket kost f 95,-. De verschillende onderdelen zijn ook los verkrijgbaar: het AO-boekje kost f 2,50, de video-film f 75,-, het themnummer f 15,-, en *Volks-cultuur* 4 (1988) f 12,50. Voor bestellingen en informatie kunt u zich wenden tot de Stichting Informatiecentrum Volks-cultuur, Lucas Bolwerk 11, 3512 EH Utrecht. Tel. 030-319997.

teleac

Geschiedenis en instellingen van Rusland en de Sovjet-Unie

De recente ontwikkelingen in de Sovjet-Unie worden met grote belangstelling in de hele wereld gevolgd. Glasnost en perestrojka stellen ons in staat om een blik achter het IJzeren Gordijn te werpen. In de nieuwe Teleac-cursus 'Geschiedenis en instellingen van Rusland en de Sovjetunie' krijgt u materiaal onder ogen dat in het Westen nog niet eerder werd vertoond. De serie start op zondag 30 april a.s.

Televisie

De cursus bestaat uit negen televisie-uitzendingen van 70 minuten. De titels van de uitzendingen zijn:

Van Kiev-Rusland tot Peter de Grote 800-1600.

Keizerrijk Rusland 1600-1850.

De komst van de revolutie 1850-1905.

De tijd van de revolutie 1905-1939.

De grote illusie 1940-1988.

De kameraad en zijn staat.

De kwadratuur van de cirkel.

De klant is geen koning.

De Russen en de 'anderen'.

Radio

In de twaalf radio-uitzendingen van dertig minuten komen andere onderwerpen aan de orde, zoals de militairen, de vrouw in de Sovjet-Unie, de godsdiensten, de satellietstaten, de oppositie, het onderwijs, de media, de juridische structuren, de invloed van de literatuur op het maatschappelijk leven, Belgen en Nederlanders in Rusland en de recente ontwikkelingen en huidige situatie.

De negen televisie-uitzendingen starten op zondag 30 april a.s. en zijn wekelijks op die dag te zien van 22.40-23.50 uur via Nederland 3.

De twaalf radiolessen zijn vanaf 12 april a.s. elke week op woensdag te beluisteren van 20.30-21.00 uur op Radio 5.

Het cursusboek kost f 41,50 en is te bestellen door dit bedrag over te maken op postgiro 544232 t.n.v. Teleac, Utrecht, onder vermelding van: Sovjet-Unie. Het boek is ook in de boekhandel te koop.

Historisch Museum Marialust

**Het Apeldoornsche Bosch
Joodse psychiatrische
inrichting, 1909–1943
van 14 april t/m 28 mei**

In samenwerking met de Werkgroep Tentoonstellingen van de Stichting Bevrijding '45 presenteert Historisch Museum Marialust te Apeldoorn van 14 april t/m 28 mei a.s., haar jaarlijkse tentoonstelling over een thema uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in de regio.

Dit maal is een expositie samengesteld met als onderwerp de Joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bos waaraan in januari 1943 een tragisch einde kwam toen door de Duitse bezetter patiënten en personeel werden gedeporteerd.

De tentoonstelling brengt eerst deze vooroorlogse periode in beeld: foto's, documenten en voorwerpen tonen de groei en de inrichting van 'Het Bosch' en geven een indruk van de sfeer die er heeft geheerst, met aandacht voor de Joodse rituelen en feesten en voor ontspanning. Het volgende deel van de expositie illustreert de periode van de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen hiervan voor de inrichting.

In januari 1943 achtten de Duitse autoriteiten – in het kader van hun Endlösungspolitik – de tijd daar, het Apeldoornsche Bosch waar zich op dat moment de grootste concentratie Joodse verpleegden bevond, te ontruimen. De gebouwen van de inrichting zouden uitstekend dienst kunnen doen als 'Erholungsheim' voor de Waffen SS.

De ontruimingsactie – 21 januari – werd geleid door Hauptsturmführer Ferdinand Aus der Finten die, naast de hulp van de Ordnungspolizei en leden van de Waffen SS, ook een honderdtal mannen van de Ordiedienst van het Lager Westerbork (gevangen Duitse en Nederlandse joden) had ingeschakeld.

Aan de directeur en de medische staf werd meegedeeld dat de patiënten naar een lazaret in Duitsland zouden worden gebracht. Bijna 1200 patiënten – werden met vrachtauto's naar het station in Apeldoorn gebracht, waar ze vervolgens in goederenwagens werden geladen. 50 personeelsleden moesten mee met dit transport. De eindbestemming bleek Auschwitz te zijn.

Van patiënten en begeleidend personeel werd nimmer meer iets vernomen. Van het overige gede-

porteerde personeel kwamen ongeveer 14 personen uit de kampen terug. Van het gevluchte en ondergedoken personeel overleefden circa 75 de oorlog.

De tentoonstelling in Museum Marialust wordt begeleid door een brochure waarin ondermeer enkele oud-personeelsleden – onder hen ook een aantal dat werd weggevoerd – hun ervaringen verwoorden. De brochure zal in het museum en in de boekhandel te koop zijn. Prijs: ca. f 15,-.

Voor het onderwijs is een lesbrief samengesteld.

Gedurende de periode van expositie zal in het museum de film: 'Esther, voorgoed op reis', een gedramatiseerd verhaal naar aanleiding van de ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch en geschreven door Dick Walda (1978), op video te zien zijn. Duur: 1 uur, 20 minuten.

Historisch Museum Marialust,
Verzetstrijderspark 10, post-
bus 9033, 7300 ES Apeldoorn.

Catharijne convent

Bijbelschilderkunst rond Rembrandt

Vanaf 17 maart toont het Catharijneconvent in een nieuwe presentatie een aantal 17de-eeuwse schilderijen met bijbelse voorstellingen onder de titel 'Bijbelschilderkunst rond Rembrandt'. Tevens verschijnt een catalogus met een beschrijving van 24 schilderijen. Daarin treffen we ook de namen van Ferdinand Bol, Salomon de Bray, Pieter de Grebber en Thomas de Keyser. Van Rembrandt zelf is er de 'Doop van de Kamerling'.

In de 17de eeuw stonden schilderijen met bijbelse voorstellingen in de rangorde der kunsten als 'Historiestukken' hoog aangeschreven. De schilder kon zowel zijn vindingrijkheid als zijn vaardigheid het beste tonen wanneer hij onderwerpen uit de 'historie' schilderde. Hiermee werd niet zozeer de klassieke en de vaderlandse geschiedenis bedoeld, maar vooral verhalen uit de Griekse en Romeinse mythologie en uit de bijbel. Onder invloed van de Reformatie werden niet meer alleen episodes uit het leven van Christus en Maria uitgebeeld,

maar ook taferelen uit de gelijkenissen van Jezus, uit de handelingen van de Apostelen en uit het Oude Testament. Deze voorstellingen hadden vaak allegorische en moralistische betekenissen.

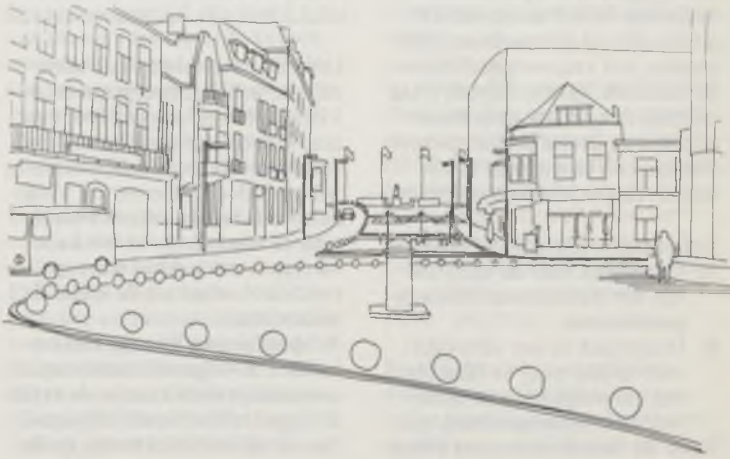
Schevenings Museum

Verkeren in de Keizerstraat

Het afgelopen decennium heeft de projectgroep Stadsvernieuwing Scheveningen-Dorp een plan gemaakt voor de herinrichting van de Keizerstraat. Dit plan, waaraan diverse gemeentelijke afdelingen en diensten hebben gewerkt, is tot stand gekomen in samenwerking met de vertegenwoordigers van bewoners en bedrijven. De leidraad bij het opstellen van het plan was de campagne 'Stadsvernieuwing als culturele activiteit'. In deze campagne is de cultuur in de buurt het uitgangspunt bij het opstellen van stadsvernieuwingplannen.

Bij de herinrichting van de Keizerstraat heeft men in het bijzonder rekening gehouden met het feit dat er in Scheveningen sprake is van hechte sociale relaties en dat de Keizerstraat een belangrijke ontmoetingsplaats is voor Scheveningers. Ook heeft men geprobeerd met eigentijdse middelen de voor Scheveningen zo belangrijke relatie met de zee te herstellen. Deze is na het versterken van de zeewering in 1972 – naar aanleiding van de Watersnoodramp in 1953 – verloren gegaan.

De tentoonstelling gaat uit van verschillende functies van de Keizerstraat. Ze geeft weer hoe de functie vroeger was, hoe die nu is en welke plannen er zijn ontworpen om die functie te verbeteren of te herstellen.

Vreemde en treffende natuurtonelen

Nederlands-Indië door de ogen van Maurits VerHuell (1787–1860)

'Verrukkend schoon doet zich Java op. Van de kruinen der bergen tot aan het strand, daar de schuimende golven tegen de rotsen breken, is alles met weelderig geboomte overdekt...'

Quirinus Maurits Rudolf VerHuell leefde van 1787 tot 1860 en begon zijn loopbaan bij de Nederlandse Marine op zijn zestiende jaar. Gedurende zijn hele marinecarrière tekende en schilderde hij: mensen, landschappen, planten en dieren. Naar aanleiding van een reis naar Oost-Indië die hij van 1816 tot 1819 maakte, vervaardigde VerHuell meer dan hon-

derd aquarellen, bovendien maakte hij een boek over de reis. Boek en tekeningen vormen de aanleiding voor de tentoonstelling. Het eerste deel gaat over het leven van VerHuell zelf en zijn wisselvallige carrière, dan volgt een deel over de reis. De tentoonstelling behandelt vervolgens de lastige politieke situatie van dat ogenblik waarin Willem I het koloniale bewind voert over de eilanden, na de teruggave door de Engelsen. Ook de culturele situatie van het begin van de negentiende eeuw, waarbij verzamelen van een hobby veranderde in een wetenschap die de basis heeft gelegd voor menige museumverzameling, komt uitgebreid aan de orde.

Maar wellicht het meest boeiend zijn de ervaringen van VerHuell bij de overname van Indië door de Nederlanders en zijn betrokkenheid bij de zogenaamde Molukse opstand.

De tentoonstelling 'Vreemde en treffende natuurtonen...' is te zien van 5 februari tot en met 29 oktober 1989 in het Maritiem Museum te Rotterdam. Tegelijkertijd zal in het Natuurmuseum (Villa Dijkzigt, Westzeedijk 345, Rotterdam) van 4 februari tot en met 19 mei 1989 een expositie worden gehouden van werk van VerHuell, getiteld 'De natuur op aquarellen van Maurits VerHuell'.

EDUCATIEF MATERIAAL

Lesbrief met toebehoren:

- bovenbouw van Mavo/Havo.
- een les over VerHuell en de onderwerpen die hij geaquarelleerd heeft.
- de uitgewerkte les wordt gebaseerd op de catalogus, de docent ontvangt een lesbrief plus een kleine docentenhandleiding. Deze bestaat uit een beschrijving van de aansluitingsmogelijkheden binnen het vak biologie en doelstellingen. Hetzelfde geldt voor het vak geschiedenis.
- De les kan gebruikt worden als voorbereiding op de tentoon-

stelling, maar ook als voortborduursel na het bezoeken van de tentoonstelling. De docent kan het materiaal zelf vermenigvuldigen.

Museumles (zaalles):

- onderbouw van het VO (biologie, geschiedenis).
- de les bestaat uit een inleiding, gevolgd door een rondleiding.

Speurtocht

- basisschoolklassen/gezinnen met kinderen in de basisschoolleeftijd.
- een speurtocht gebaseerd op de tentoonstellingen in beide musea (NMR, MMPH). Het Natuurmuseum legt het accent op het ontdekken van de natuur en het tekenen hiervan.
- (teken)opdrachten bij een deel van de aquarellen. De expositie is chronologisch opgezet. Er is een routebeschrijving van en naar beide musea opgenomen. Beide delen van de speurtocht kunnen in principe los van elkaar gedaan worden, maar dit is niet de bedoeling. De tentoonstellingsteksten staan op het speurtochtblad 'vertaald' naar een voor kinderen van die leeftijd begrijpelijk niveau.

Leidse Nalezing Geschiedenis

Op zaterdag 20 mei 1989 wordt aan de Leidse Universiteit de tweede Nalezing Geschiedenis gehouden.

De Nalezing is enerzijds bedoeld om Leidse afgestudeerden en iedere andere geïnteresseerde op een ongedwongen wijze een beeld te geven van recente ontwikkelingen in wetenschap en academisch onderwijs op historisch gebied, alsook om de 'Leidenaren' de gelegenheid te bieden oud-studiegenoten en docenten te ontmoeten. Anderzijds stelt de universiteit veel belang in

de voor onderwijs en onderzoek relevante beroepservaringen.

Thema van de Nalezing is:

NIEUWE TRENDS Recente ontwikkelingen op historisch terrein

Programma:

- 10.00-10.30u Aankomst, registratie en koffie
10.30-11.00u Welkom door de voorzitter van de vakgroep Geschiedenis prof. dr. A. Lammers
Overzicht van de opzet van de geschiedenisstudie in Leiden
11.00-12.00u Keuze uit twee lezingen:

A. Prof. dr. J.Th. Bank over 'Monarchiën in de Tweede Wereldoorlog. De rol en betekenis van Wilhelmina en vergelijking met andere vorsten uit Noord- en West-Europa'. of

B. Prof. dr. W.P. Blockmans over 'Staatsvorming in pre-industrieel Europa: de spanning tussen dwang, kapitaal en overtuiging'.

12.00-13.30u Lunchpauze

13.30-15.00u Keuze uit zeven workshops over nieuwe ontwikkelingen in het historisch onderzoek:

1 Dr. J.H.M. Strubbe 'Leids onderzoek in de Oude Geschiedenis' en prof. dr. H.S. Versnel 'Religieuze mentaliteit in de Grieks-Romeinse wereld'.

2 Dr. D.L.H. de Boer 'Sociale structuur en rijmcultuur ca. 1600'.

3 Prof. dr. J.R. Bruijn 'Zee-geschiedenis: Schepen maar ook mensen'.

4 Drs. P.P.H. Vries 'Is het nu een sociale wetenschap of niet? Discussies over de aard van de geschiedbeoefening sedert de jaren zestig'.

5 Dr. P.K. Doorn 'Computer en geschiedenis: een praktijk'.

6 Dr. J.Th. Lindblad 'De economische geschiedenis van Nederlands-Indië: overzicht van de recente ontwikkelingen op historiografisch gebied en van het onderzoek over de economische groei en de buitenlandse handel in het laatkoloniale tijdperk'.

7 Dr. H.A. Diederiks 'Geschiedenis van strafrecht en criminaliteit'.

15.00-16.00u afsluitende borrel.

De voordrachten vinden plaats in de gebouwen van de faculteit der Letteren, Cleveringplaats 1 en de vakgroep Geschiedenis, Doelensteeg 16. De kosten voor deelname bedragen (incl. koffie, lunch en borrel) f 15,- per persoon.

Opgave voor de Nalezing kan geschieden door f 15,- p.p. over te maken op girorekening 5153502 t.n.v. Rijksuniversiteit te Leiden c.s. Geschiedenis, Doelensteeg 16,

Leiden onder vermelding van Nalezing én van uw voorkeur (A of B en één van de middaglezingen, keuze uit 1 t/m 7).

Inlichtingen bij. Vakgroep Geschiedenis, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden, t.a.v. Mevr. E. Hennephof. Tel. 071-272703.

brg

'Eindelijk uit d'Onderdrukking'

Deze lesbief is bedoeld voor de tweede en derde klassen MAVO, HAVO en VWO. Fragmenten uit de lesbief zijn echter tevens geschikt voor gebruik in de hoogste klassen van het basisonderwijs en in het LBO.

De lesbief bestaat uit zeven hoofdstukken die elk een les-eenheid vormen en telt 33 pagina's. Het geheel is rijkelijk voorzien van illustraties. Aan de hand van verhalend en beeldend bronnenmateriaal wordt een overzicht gegeven van Brabants wisselvallige weg naar de gelijkstelling met andere provincies in de landsregering. Aan de orde komen onderwerpen als de patriotse opvattingen over het (lands)bestuur, de ontevredenheid over de ondergeschikte positie van Staats-Brabant in de Republiek die aanleiding gaf tot allerlei patriotse activiteiten, de reactie van de oranjegezinden die de patriotten in het defensief drong, de komst van de Fransen die de gewenste 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' zou moeten brengen, Brabant onder de regering van Lodewijk Napoleon en de inlijving van Brabant bij het Franse keizerrijk tot het uitroepen van Willem I als soeverein vorst van het Koninkrijk der Nederlanden. In vier van de zeven hoofdstukken vormt een verhalende bron het beginpunt. Deze bronnen zijn zo gekozen dat de leerlingen zich een concreet beeld kunnen vormen van de te behandelen stof.

In de opdrachten wordt teruggegrepen op het verhalende en beeldende bronnenmateriaal en de historische informatie. Met behulp van deze gegeven informatie zijn de leerlingen in staat de opdrachten te maken. De illustraties nemen een belangrijke plaats in de lesbief in. Deze illustraties sluiten aan bij de bronfragmenten en de historische informatie en ondersteunen de beeldvorming. Daarnaast is het streven

geweest om per leseenheid enkele kijkopdrachten op te nemen, zodat de illustraties een functioneel onderdeel van de les vormen.

De lesbrief en docentenhandleiding is te bestellen bij de stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, postbus 1104, 5200 BD 's-Hertogenbosch. Tel. 073-146193.

Prijzen excl. verzendkosten:
 1 ex. van deze lesbrief kost f 3,00
 10-25 ex. per stuk f 2,50
 25 en meer ex. per stuk f 2,00
 docentenhandleiding f 1,50

Stichting Pandora

We willen u attenderen op de gastlessen die Stichting Pandora verzorgt voor allerlei vormen van onderwijs. Stichting Pandora geeft al 25 jaar voorlichting over mensen met psychische problemen. Stichting Pandora geeft voorlichting vanuit de ervaring van mensen met psychische problemen. Gastlessen kunnen worden aangevraagd in het kader van thema's rond psychiatrie en/of zelfdodingspreventie.

De mogelijkheid bestaat voor docenten die 'bijscholing' willen over de wijze waarop onderwerpen als psycho-sociale problematiek bij jongeren, zelfdodingspreventie, psychiatrie en 'gekte' in de klas besproken kunnen worden, een studiedag/middag/avond aan te vragen bij Stichting Pandora. Dit bijscholingsprogramma wordt verzorgd door een professionele trainer in samenwerking met een ervaringsdeskundige. De inhoud van het programma wordt bepaald in samenwerking met de aanvragers.

Tevens wordt momenteel bij Stichting Pandora een mini-cursus voor docenten ontwikkeld, gericht op bovenstaande onderwerpen. De mini-cursus bestaat uit drie middag-bijeenkomsten en zal regionaal worden georganiseerd.

Informatie over gastlessen, bijscholingsprogramma's of ander lesmateriaal is verkrijgbaar bij Marcel Senten, Stichting Pandora, postbus 5622, 1007 AP Amsterdam, tel. 020-851171.

'Leven is lang niet altijd leuk'

Een lespakket, dat bestaat uit een brochure voor jongeren, ontstaan op initiatief van het ministerie van WVC, en een bijbehorende docentenhandleiding, ontwikkeld in opdracht van en in samenwerking met Stichting Pandora. Het lespakket is bruikbaar binnen het onderwijs in het kader van preventie-programma's rond het thema suicide en psychische problemen van jongeren. De docentenhandleiding richt zich met name op het in klasverband stimuleren van jongeren om eventuele problemen bespreekbaar te maken.

Exemplaren van het lespakket zijn (tegen portokosten) te bestellen bij:
 Zorn Uitgeverij BV
 postbus 434
 2300 AK Leiden
 tel. 071-149141.

De Educatieve Dienst van het Tropenmuseum nodigt docenten uit op 10 mei kennis te komen maken met hun allernieuwste aanbod voor het onderwijs: de serie LOPEN DOOR DE TROPEN'

Van deze serie zal in april het tweede deel uitkomen, er zullen in de toekomst nog drie delen volgen. Ieder deel volgt een regiotentoonstelling in het Tropenmuseum op de voet. De delen die verschijnen zijn behandelen achtereenvolgens Noord-Afrika en het Midden Oosten en Afrika ten zuiden van de Sahara. Met LOPEN DOOR DE TROPEN hoopt de Educatieve Dienst een brug te slaan naar het onderwijs en de leerkrachten de middelen in

handen te geven een museum-bezoek naadloos bij de gewone lessen aan te laten sluiten. De serie LOPEN DOOR DE TROPEN is ook zelfstandig als lesmateriaal en als naslagwerk en bronnenboek voor zelfstandige studie van de leerling te gebruiken.

Ter introductie organiseert de Educatieve Dienst op 10 mei een tweetal bijeenkomsten voor docenten: de eerste van 10.30 tot 13.00 uur, de tweede van 14.00 tot 16.30 uur. De bijeenkomsten zijn bedoeld voor docenten bovenbouw basisonderwijs en docenten aardrijkskunde, geschiedenis en wereldoriëntatie/maatschappijleer in de onder- en middenbouw van het voortgezet onderwijs. Na een algemene introductie worden de docenten per bijeenkomst onderverdeeld in groepen per onderwijsniveau. M.b.v. het materiaal gaan de docenten het Tropenmuseum in. Tot slot is er een nabespreking. Behalve gratis toegang tot het Tropenmuseum (waar ook nog de succesvolle JEMEN-tentoonstelling te zien is), ontvangen de docenten één deel van de nieuwe serie LOPEN DOOR DE TROPEN (normaal f 30,-) en een consumptie gratis.

Docenten kunnen zich aanmelden tot en met 3 mei 1989 bij de Educatieve Dienst van het Tropenmuseum: tel. 020-5688277 of 5688295. Hier kan ook meer informatie over de docentendag en de serie LOPEN DOOR DE TROPEN worden aangevraagd.

Prehistorische nederzetting Eindhoven

PROGRAMMA LENTE/ZOMER
Prehistorische dagen Eindhoven

- 20/21 mei Spinnen met spintol. Weven op weefgetouw en op andere manieren. Verven van wol met planten uit de natuur.
- 17/18 juni Planten leren kennen om te eten, genezen en te gebruiken. Stoken en koken op houtvuur.
- 15/16 juli Potten maken en stoken op primitieve manier.
- 24 t/m 28 juli Eén week prehistorisch bouwen en leven.

31 juli t/m 4 augustus Eén week prehistorisch bouwen en leven.

weekeinden prehistorisch leven
 6/7 mei
 3/4 juni
 1/2 juli
 5/6 augustus

Het hele jaar door boekingen voor scholen, groepen of families. Inlichtingen en boekingen: Prehistorische Nederzetting Boutenslaan 161B, 5644 TV Eindhoven, tel. 040-522281.

Inleverdata van kopij voor de Kleio-Krant

Wij streven er naar dat KLEIO in de eerste helft van de maand in de brievenbussen ligt. Om dat mogelijk te maken vragen wij u om u aan deze data te houden.

ER KAN BEST WEL EENS VAN AFGEWEEKEN WORDEN IN SPOEDGEVALLEN, MAAR ALLEEN NA OVERLEG VOORAF MET DE EIND-REDACTEUR.

Datum dat de berichten uiterlijk gearriveerd moeten zijn:

aprilnr.	7 maart
mei nr.	10 april
jun nr.	9 mei
julinr.	13 juni

De aard van de KLEI-KRANT vraagt om berichten, niet om artikelen.

Toesturen aan de eindredacteur: T. Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein, tel. 03408-83576.

HES UITGEVERERS

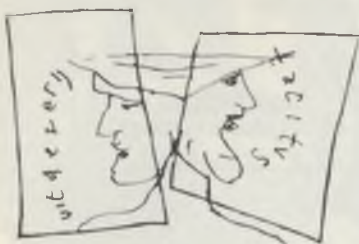
Zin in Geschiedenis

Jan Nauta
in gesprek met
vooraanstaande
historici

Nú 2de druk

f 22,50 bij de boekhandel

H&S

Uitgeverij TACITVS
Wielerkamp 28
1602 KJ Enkhuizen

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS 1

Drs. K. Vermeulen

DE FRANSE REVOLUTIE

ISBN 90 72808 01 0

- 48 bladzijden
- hoofdttekst gebaseerd op recente historiografie
- informatieve en boeiend geschreven capita selecta
- vragen en opdrachten
- bijgeleverd schoolonderzoek
- getest in de onderwijspraktijk
- omslag en binnenwerk op stevig papier
- genaaid gebrocheerde uitvoering
- redelijke prijs

Een probleem opgelost

Ieder die les geeft in het vak Geschiedenis en Staatsinrichting in de bovenbouw van Havo en VWO kent het probleem van de speciale onderwerpen, thema's uit de geschiedenis van vóór de twintigste eeuw, die op het Schoolonderzoek aan de orde komen.

Uitgeverij TACITVS meent u met de introductie van de nieuwe serie **UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS** te kunnen helpen bij het oplossen van dit probleem. Ondersteund door wetenschappelijke adviezen van Prof. dr. J. C. H. Blom (Universiteit van Amsterdam) zal elk jaar een nieuw deel verschijnen, een boekje van 48 bladzijden, afwisselend over de Nederlandse of de Internationale Geschiedenis van voor 1920.

Als service levert TACITVS aan iedere school die direct van de uitgeverij boeken betreft een Schoolonderzoek in verschillende versies, zowel voor HAVO als voor VWO.

Met dit eerste deel over de Franse Revolutie wordt het u mogelijk gemaakt een cruciale episode uit de geschiedenis met uw leerlingen te herdenken. Door regelmatig boeken uit de serie aan te schaffen kunt u voor uw school een collectie opbouwen die nog jaren gebruikt kan worden, gezien de gedegen uitvoering en gezien het feit dat elk boek steeds gebaseerd is op recente historiografie over het onderwerp.

De Franse Revolutie

Het boek is ingedeeld in wat men de hoofdttekst zou kunnen noemen, een uitgebreid chronologisch verhaal inclusief voorgeschiedenis over de Revolutie, en capita selecta.

Vermeulen biedt een genuanceerd beeld van de jaren 1789-1799, waarbij het ingewikkelde revolutieproces zo helder mogelijk wordt gepresenteerd. Door eenvoudig en precies te schrijven weet hij de Revolutie zo te brengen als een docent het in zijn eigen klas graag zou doen.

Een aantal vragen en opdrachten die de leerling dwingen op alle onderdelen van de behandelde paragrafen in te gaan sluit dit eerste deel van het boek af. De capita selecta zijn niet slechts aanvullende leesstukken, maar een onderdeel van het verhaal, ze bevatten veel informatie en kunnen naar keuze in de Schoolonderzoekstof betrokken worden.

Met name voor docenten die in VWO de kennismaking met het wetenschappelijk werk van de historicus willen bevorderen, opent de serie capita selecta met een overzicht van belangrijke stromingen in de historiografie over de Franse Revolutie. Daarna wordt een indringend beeld geschetst van de mensen die in 1789 onder het begrip Derde Stand vielen, zowel op het platteland als in de steden. Ook hun ideeën over het absolutisme, de positie van de koning en een mogelijke revolutie komen aan bod. Lodewijk XVI gedroeg zich volgens zijn kamerdienaar juist in zijn laatste dagen als een waardig vorst. Uit vertaalde en geparafraseerde fragmenten van diens nagelaten dagboek kunnen leerlingen zich daar een oordeel over vormen. De capita selecta worden afgesloten met twee portretten; één van Robespierre en één van Guénot, een houtvlotter uit Bourgondie. Guénot is een voorbeeld van iemand die in

revolutietijden een instrument in handen van wisselende regimes wordt, niet voor geweld terugdeinst en zich met geluk en sluwheid staande weet te houden. Door zijn ogen zien we de praktijk van de Revolutie.

Het Schoolonderzoek

Bij elke uitgave in de serie en dus ook bij **DE FRANSE REVOLUTIE**, levert TACITVS, mits de boeken direct bij de uitgeverij betrokken worden, een serie Schoolonderzoeken. Alleen door deze restrictie toe te passen kan gewaarborgd worden dat de Schoolonderzoeken niet in verkeerde handen vallen. Het Schoolonderzoek kent een aantal varianten, zowel wat de stof betreft als het schooltype. Met of zonder de capita selecta, voor VWO of voor HAVO. Bij elk Schoolonderzoek wordt een antwoordmodel en een mogelijke puntenwaardering bijgeleverd. U bent vanzelfsprekend geheel vrij daarvan al of niet gebruik te maken. U krijgt een overzicht van scholen in de regio die ook van de Schoolonderzoeken gebruik gaan maken, zo zijn eventuele afspraken mogelijk.

Deze service van TACITVS kost niets, u krijgt het pakket Schoolonderzoeken automatisch in september toegestuurd.

Zuinig met TACITVS

De boeken van TACITVS zijn degelijk uitgevoerd; stevig papier voor omslag en binnenpagina's in een genaaid gebrocheerde uitvoering. Dit gegeven, gevoegd bij het praktische feit dat het boek niet het hele jaar gebruikt wordt, maakt dat de afschrijvingskosten laag zijn. Dat is interessant voor scholen met een boekenfonds, maar ook op de eigen boekenmarkt zullen uw leerlingen een redelijk tweedehandsprijs kunnen bedingen. Boeken die gebruikt zijn in het ene leerjaar kunnen in een ander deel van het schooljaar, na ingenomen te zijn, ingevoerd worden in een ander leerjaar. Hieronder daarvan enkele voorbeelden.

In welke leerjaren

In eerste instantie zijn de boeken in de serie **UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK** bedoeld voor 4 en 5 HAVO en 5 en 6 VWO. Als u nu bestelt hebt u de boeken binnen twee weken in huis. U zou ze dan dit schooljaar kunnen invoeren in 4 VWO. In 4 VWO is meestal wat ruimte voor iets aparts. Bovendien stellen leerlingen in dit leerjaar, waarin de keuze valt om al of niet het vak Geschiedenis op te nemen in hun 5 VWO pakket, het op prijs om eens iets anders voorgeschoteld te krijgen dan de hoofdstukken uit het reguliere schoolboek. Volgend schooljaar (1989-1990) geeft u ze dan aan de leerlingen die in de examenklassen HAVO en VWO zitten. Na het Schoolonderzoek kunnen de boeken dan weer ingenomen worden en bijvoorbeeld in 4 HAVO uitgedeeld worden in de tweede periode van dat schooljaar. Het jaar daarop (1990-1991) kunt u de boeken aan de leerlingen van HAVO 5 en VWO 6 geven. Enkele herhalingslessen zijn dan voldoende om hen op het Schoolonderzoek voor te bereiden.

Hoe te bestellen

In dit informatiepakket vindt u ook een bestelkaart.

Als u deze kaart volledig invult en opstuurt hebt u de boeken binnen twee weken op school.

Beoordelingsexemplaar

U kunt een beoordelingsexemplaar bestellen door f13,20 over te maken op bankrekening 49.49.06.529 t.a.v. Uitgeverij Tacitvs, Enkhuizen onder vermelding van: b.e. Fr. R. en uw adres. Het gironummer van de AMRO-bank Enkhuizen is 2162. Bij eventuele invoering van het boek op uw school worden deze kosten dan weer in mindering gebracht op de faktuur.

Korting

Basisprijs: f13,20	
20 tot en met 29 exemplaren	5% korting f12,55
meer dan 29 exemplaren	10% korting f11,90

De boeken worden franco op school bezorgd.

Namens Uitgeverij TACITVS
Met collegiale groet,

I. J. van Manen

VGN-LEERLINGENMATERIAAL

KLEIO

Vrouwen in de twintigste eeuw

De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Samenstelling en redactie
Maria Graver
Cecile Wijngaert

Voor docenten is in 1988 verschenen:

VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW
De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Als achtergrondinformatie voor docenten bij het CSE 1990 onontbeerlijk!

De bundel is te bestellen door het overmaken van f 29,50 (bij bestelling van twee of meer exemplaren f 24,50) inclusief porto.

Onder de titel **KLEIO-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingenmateriaal uit dat na te bestellen is.

Nog leverbaar zijn:

- KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk
- Alles inclusief porto.

- KD 6 Over Leven
KD 8 Suriname
KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique
KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg
KD 15 Honderd jaar Landbouwgeschiedenis 1880-1980

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk
meer dan 10 ex.	f 3,50	per stuk
- Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 *De Gemeente*

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multiperforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

Nog leverbaar is:
GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN
Brugklas- en onderbouwrapport samengevoegd en herzien door P.H.F. Gieles en J.C.M. Greep. Prijs f 13,50 inclusief porto.

De levertijd bedraagt ca. drie weken. Voor 'spoedbestellingen' kunt u contact opnemen met de redactie van Kleio tel. 03408-83576.

De nieuwe geschiedenismethode voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs

Hans Ulrich schreef een nieuwe methode Geschiedenis voor leerlingen van de onderbouw van het voortgezet onderwijs: *Andere tijden*. De meest recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zijn erin verwerkt. Nieuw zijn de invalshoeken en de verrassende uitwerking daarvan. Het taalgebruik is verfrissend en maakt het leerlingenvoetboek plezierig leesbaar. Opvallend is de rustige, heldere vormgeving, waarbij storende poespas is vermeden.

EEN STAP NAAR ANDERE TIJDEN

Onderdeel van deze nieuwe methode zijn vele originele en verhalende foto's, illustraties en historische kaarten. Uniek is de splitsing van de werkboeken, direct al in het 1e jaar, naar de verschillende onderwijstypen lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo.

Recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zijn erin verwerkt

Andere tijden legt verbanden tussen onze wereld nu en die van vroeger. De mens staat daarin centraal: culturele aspecten, mentaliteit, opvattingen en intermenselijke verhoudingen komen in deze methode ruimschoots aan bod. Andere tijden zal in de praktijk meer worden ervaren als een boeiend leesboek dan als een studieboek.

Andere tijden sluit beter aan bij de behoeften van leerlingen en docenten

Met deze nieuwe methode hebben we vooral als doel: het vak Geschiedenis nu en voor de toekomst boeiender, toegankelijker en dus aantrekkelijker maken voor jonge mensen. Of we daarin geslaagd zijn kunt u zelf beoordelen door onderstaande bon in te sturen.

Andere tijden bestaat voor het 1^e en 2^e leerjaar uit:

- leerlingenvoetboek
- afzonderlijke werkboeken voor lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo
- afzonderlijke docentenhandleiding
- afzonderlijke toetsenbundels

Voor het derde leerjaar is 'Andere tijden' gesplitst in 2 versies voor lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo met de betreffende onderdelen.

malmberg

Malmberg Uitgeverij B.V., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Telefoon 073 - 288733.

Graag ontvang ik het beoordelingspakket *Andere tijden*.

Naam :

Docent aan :

Adres :

Postcode/plaats :

Stuur deze bon in een gesloten envelop naar Malmberg uitgeverij b.v., postbus 233, 5201 AE 's-Hertogenbosch Afdeling Verkoop Voortgezet Onderwijs.

WERELDGESCHIEDENIS VAN DE TWINTIGSTE EEUW VANUIT 'N ANDER GEZICHTSPUNT.

Geschiedenisdocenten en hun leerlingen in het voortgezet onderwijs kunnen zich verheugen. Historisch Perspectief is er. Een ongewone, maar boeiende geschiedenismethode.

De wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw, weergegeven in twee boeken met een interessante indeling. De lopende tekst op de rechterpagina's vertelt het geschiedenisverhaal, belicht vanuit christelijk perspectief. De linkerpagina's verlichten, verduidelijken en ondersteunen het verhaal door uit het leven gegrepen foto's, kranteberichten, cartoons en teksten.

Deze onderwijsmethode is door verschillende scholen van uiteenlopende signatuur met enthousiasme in gebruik genomen. Omdat het een aantrekkelijk woord- en beeldverslag van onze eeuw is, dat overigens ook buiten schooltijd de moeite van het lezen en bekijken waard is.

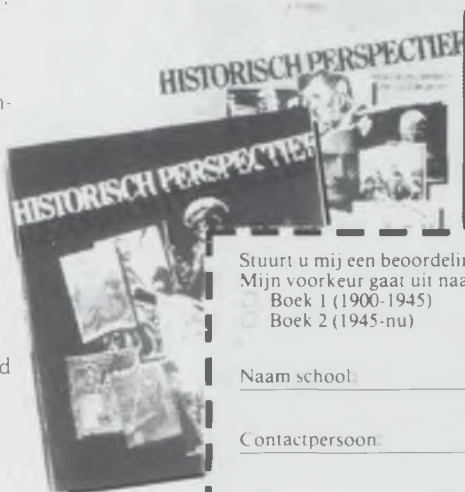
Historisch Perspectief is in de eerste plaats bestemd voor de hoogste klassen van havo en vwo.

Beoordeelt u zelf. Door met de bon een exemplaar aan te vragen.

J. Knigge, Historisch Perspectief, Wereldgeschiedenis van de 20e eeuw.

Boek 1 (1900-1945), 280 pag., geïll., geplastificeerd, 2e druk.

Boek 2 (1945-heden), 272 pag., geïll., geplastificeerd, 2e druk. Prijs per deel f 44,75.

Stuur u mij een beoordelings-exemplaar van Historisch Perspectief.

Mijn voorkeur gaat uit naar:

- ☐ Boek 1 (1900-1945)
☐ Boek 2 (1945-nu)

Naam school: _____

Contactpersoon: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Plaats: _____

Stuur de bon in een ongefrankeerde enveloppe naar:

Uitgeverij De Vuurbaak, Antwoordnummer 1015, 3770 VB Barneveld.

Verkrijgbaar bij de boekhandel.

Uitgeverij De Vuurbaak

Postbus 257, 3770 AG Barneveld, telefoon: 03420-14623.